March, 2019
Volume-8, Issue-29

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

CO-EDITOR
P. R. Sharma

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH
ISSN 2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI
ASSISTANT PROFESSOR
Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor

P R SHARMA
ASSISTANT PROFESSOR
SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor

RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

MARCH-2019, VOLUME-8, ISSUE-29

EDITORIAL BOARD

MANAGING EDIORS

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor	HNGU PATAN	Mahila Arts College Motipur,Himmtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	S P University, v v nagar, anand	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFFERED JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ Dr.Devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
❖ Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
❖ Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
❖ Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
❖ Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
❖ Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
❖ Dr.C.M.Thakkr (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
❖ Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
❖ Dr.IROS Vaja (Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
❖ Dr.Hemaben Jikadra (Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
❖ Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
❖ Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics

"Shanti E Journal Of Research" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2019, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
- "Shanti E Journal Of Research" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "Shanti E Journal Of Research" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
- The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "Shanti E Journal Of Research". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
- All efforts are made to ensure that the published information is correct. "Shanti E Journal Of Research" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.

ISSN 2278-4381

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH MARCH : - 2019, VOLUME-8, ISSUE-29

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	A COMPARATIVE STUDY ON ADJUSTMENT OF COLLEGE GOING ATHLETES AND NON-ATHLETES -*Hatel D Dhimmar **Dr. C.B. Kagathara	1-4
2.	RELATIONSHIP BETWEEN PHYSICAL FITNESS AND PLAYING ABILITY OF VOLLEYBALL PLAYERS - *Mitul P Patel **Dr. C.B. Kagathara	5-9
3.	ઉત્તર ગુજરાતના મારવાડી કુંભાર સમાજનાં લગ્નગીતો: એક અભ્યાસ -હાર્દિક પ્રજાપતિ	10-14
4.	'' સ્થળાંતરિત થયેલા ઔદ્યોગિકકામદારોની સ્થિતિ ' (વાપી જી.આઈ.ડી.સી.નાં સદર્ભમાં) -કલ્પેશ વી. જાની	15-18
5.	ડૉ. સર મહમ્મદ ઈકબાલ મુસ્લિમ અને રાજકીય ચિંતક તરીકે ઐતિહાસિક મુલ્યાંકન -Mayursinh Ranjitsinh Adiol	19-21
6.	काल भेद : - सुमित्रा ठक्कर	22-26
7.	श्री शङ्कराचार्य के काव्यग्रन्थों में अद्वैतवाद– एक अनुशीलन - प्रो. डॉ. योगिनी हिमांशु व्यास	27-31

8. *અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં* બાંધકામ ક્ષેત્રે ***કામ કરતી સ્ત્રી શ્રમિકોનો એક અભ્યાસ***

-લલિત એમ. હાલારી ***32-36***

9. સલ્તનતકાલીન સમયમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ -એક વિહંગાવલોકન

-સુથાર પ્રકાશકુમાર ગણપતભાઈ ***37-40***

10.ઉત્તર ગુજરાતના પાટણવાડિયા પ્રજાપતિ સમાજનું લગ્નગીત અને તેમા આવતા સામાજિક સંવાદો: - એક અભ્યાસ

- પ્રજાપતિ મેહુલકુમાર સોમાભાઈ ***41-45***

11. "सूत्रात्मको मन्त्रांशः" ।

-अंकितः जे. रावलः ***46-49***

12. બાળકોમાં કુપોષણનું પ્રમાણ : એક તુલનાત્મક અભ્યાસ

-દિનેશભાઇ એમ. રોહિત ***50-58***

A COMPARATIVE STUDY ON ADJUSTMENT OF COLLEGE GOING ATHLETES AND NON-ATHLETES

1

Hatel D Dhimmar
Research Scholar
V.N. South Gujarat University
Surat

Prin. Dr. C.B. Kagathara
Research Guide
Shree C.P.Degree College of Phy. Edu.
Rajpipla

Abstract:

The purpose of this study was to comparison of level of adjustment between athlete and non-athlete of college going student. It was a causative comparative study and the necessary data is obtained through field research. In this study 120 girls' athletes and non-athletes were selected randomly from different colleges of Surat city. Bell's Adjustment Inventory develop by Hugh M Bell was use to measure personal and social adjustment. To find out the major effects of athletes and non-athletes on adjustment; Independent T statistical method used to analyze data's. Results showed that there are significant differences between the athletic and non-athletic student regarding the home, health and emotion adjustment and no significant difference in social adjustment. In the other words, athletes girls are batter adjustment then non-athlete girls.

Introduction:

Sport psychology researchers have been interested in how athletes' psychological and characteristics influence performance. From this point, it is clear that psychological characteristics differ between more and less effective athletes and teams. Moreover, the ability to mentally prepare is considered a key component of such differences. **(Brewer 2009).** The term 'adjustment' has been defined in different ways. Psychologists, biologists, educationist, sociologist and other behavioral scientists have described the term in their own exclusive ways of explanation. Athletes may be ''underachieving'' outside the academic realm as well. Self-reports of overall ''growth as a person'' during college were negatively related to time with teammates on and of the held in one study **(Cantor and Prentice, 1996).** Many research have consistently reported that participating in sports student have batter adjustment then non-sports student.

Methods:

Subject: A total one hundred and twenty college going girls; age range between 18 to 22 years were selected random. 60 athletes' girls of minimum inter college level participation standard and 60 non-athletes of not participation in any sports standard selected from Surat city.

Criterian Measure: Bell's Adjustment Inventory develop by Hugh M Bell was use to measure personal and social adjustment. The items were split into four categories, home, health, social, and emotional.

Procedure for collecting data: Questionnaire method was used in this study. A questionnaire was administrated to all subjects under the supervision of the investigator. The questionnaire was filled up in accordance with the instruction laid down in the manual. The collected information was converted into scores on the basis of rating scale provided along with each part of inventory. The analysis of row data was prepared by necessary and proper statistical method.

Analyzing the data: The independent "t" ratio was used to analyze the data. Level of significance was set at 0.05.

Result and Discussion:

Table – 1

Results of 't' teat on adjustment of athlete and non athlete students

Variable		N	Mean	Stander Deviation	T – value	Sig.
Home Adjustment	Athlete	60	8.28	1.95	2.55	0.01
	Non-Athlete	60	9.13	1.69		
Health Adjustment	Athlete	60	5.78	1.76	3.29	0.00
	Non-Athlete	60	6.80	1.62		
Social Adjustment	Athlete	60	12.20	2.760	1.12	0.26
	Non-Athlete	60	12.77	2.763		
Emotional Adjustment	Athlete	60	10.50	2.45	2.37	0.02
	Non-Athlete	60	11.68	2.97		

***Significant at 0.05 level.**

Table-1 shows, the home adjustment mean score (8.28±1.95) of athlete is lower than mean score (9.13±1.69) of non-athlete. However, the 't' ratio is 2.55 ($p<0.05$), which is significant at 0.05 level.

The health adjustment mean score (5.78±1.76) of athlete is lower than mean score (6.80±1.62) of non-athlete. However, the 't' ratio is 3.29 ($p<0.05$), which is significant at 0.05 level.

The social adjustment mean score (12.20±2.760) of athlete is lower than mean score (12.77±2.763) of non-athlete. However, the 't' ratio is 1.12 ($p>0.05$), which is not significant at 0.05 level.

The emotional adjustment mean score (10.50±2.45) of athlete is lower than mean score (11.68±2.97) of non-athlete. However, the 't' ratio is 2.37 ($p<0.05$), which is significant at 0.05 level.

Fig. 1- The means of adjustment of athlete and non-athlete Students

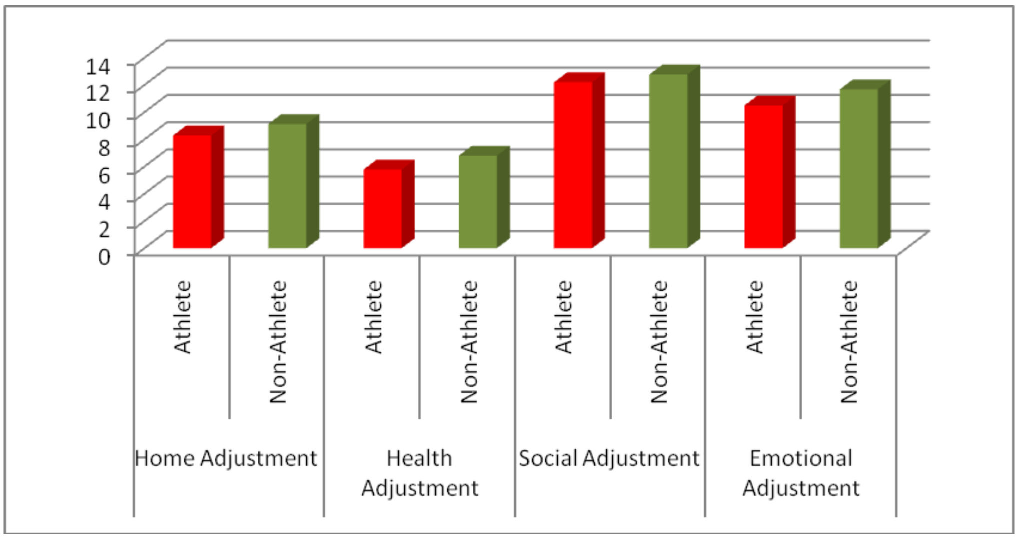

Conclusion:

On the basis of the results of the present study it may be concluded that home, health and emotional adjustment of athlete girls seems to be better than non-athlete girls.

Reference:

- A Arkoff, Adjustment and mental health (New York: McGraw-Hill, 1968).
- Aries et al., A Comparison of Athletes and Non-Athletes at Highly Selective Colleges: Academic Performance and Personal Development, Research in Higher Education, 2004; 45(6):577-602.
- Britton W. Brewer, Sport Psychology, Handball of Sports Medicine and Science (UK: Willy- Blackwell, 2009) p. 5-55.

- Cantor, N. E., and Prentice, D. A. (1996). The Life of the Modern-Day Student-Athlete: Opportunities Won and Lost. Paper presented at the Princeton Conference on Higher Education, Princeton University, Princeton, NJ.
- D. L. Wann, Sport Psychology (New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1997).
- Gahlawat o.p and Gahlawat P, A Comparative Study of Player and Non-Player Students in Relation to Mental Health, Journal of Exercise Science and Physiotherapy, 2012; 8(1): 43-47.
- Jarvis, *Sports Psychology; A Student's Handbook*.
- Jennifer Drum and Corine Fitzpatrick, "Athlete and Non-Athlete Adjustment to College", Articles: New Perspectives on Urban University Roles, 25:1 (2014).
- Manisha Mondal and Santanu Patar, Studies on Adjustment Pattern of School Going Athletes and Non-Athletes, International Journal of Physical Education, Sports and Health 2015; 1(6): 148-151.
- Punita Teraiya, "A comparative study of physical fitness anthropometric measurement and adjustment of sports women and non sports women", Ph.D. theses submit in Saurashtra University, Rajkot, (2016).

RELATIONSHIP BETWEEN PHYSICAL FITNESS AND PLAYING ABILITY OF VOLLEYBALL PLAYERS

2

Mitul P Patel
Research Scholar
V.N. South Gujarat University
Surat

Prin. Dr. C.B. Kagathara
Research Guide
Shree C.P.Degree College of Phy. Edu.
Rajpipla

Abstract:

The purpose of the study was to examine the relationship between selected physical fitness variable and volleyball playing ability. For this study 20 volleyball players were selected from Navsari distract and their age ranged between 18-22 years. The selected physical fitness: speed, agility and explosive power were measured by standardize test. Brady's volleyball skill test was used to assess the volleyball playing abilities of the selected subjects. Descriptive statistics and Pearson Product Moment Coefficient of correlation with significant level at 0.05 was used to examine the correlations between physical fitness variable and volleyball playing. The findings of the present study showed that there was significant relationship found in speed, flexibility and explosive power in correlation between volleyball playing ability.

Keywords: Speed, Agility, Explosive Power, Bray's volleyball skill test and Volleyball players.

Introduction: The game if volleyball is a dandy game and more besides. At its top level competitive aspect, it is a fast moving energetic game demanding skill, strength, agility, team work and intelligence from its players. Physical fitness is necessary for success in most of the games and sports. Without a high level of physical fitness, an individual will not be able to withstand the stress and staring caused on the body by various games and sports. Physical fitness in addition to bringing about better performance in games and sports also helps in prevention of injuries in the long run. Volleyball is highly competitive require a high degree of fitness, coordination and agility. It requires a training regimen which develops muscular strength, power, flexibility and agility all of which must be included to achieve the optimum skill performance from each player **(Smith, Timothy, 1982)**. **Natraj, H. V. & Kumar, C. (2006)** successful performances of skill components of motor abilities contribute independently and interdependently. The role of motor abilities for successful sports performance cannot be disputed. Strength, endurance, speed, flexibility, agility and co-

coordinative abilities are the prerequisites for motor action in all sports. Physical fitness characteristics of the players and volleyball skills can be effectively applied in volleyball programs. In view of this the investigator aims to find out the relationship between selected physical fitness components and playing ability of volleyball players.

Methodology:

Selection of Subjects: For this study 20 male volleyball players were selected randomly from various colleges of Navsari affiliated to Gujarat Technological University and the age ranging between 18-22 years.

Selection of Variables: Keeping the in mind, the researcher selected the following variables for the present study: physical fitness - Speed, agility and explosive power (independent variables) and volleyball playing ability (dependent variables).

Criterion Measures:

Selected variables and their criterion measures –

No	Variable	Test Items	Mea. Unit
1	Speed	50 Yards Dash	Second 1/100
2	Agility	4 X 10 Feet shuttle run	Second 1/100
3	Explosive Power	Vertical Jump	Centimeter
4	Volleyball playing ability	Brady's volleyball skill test	In Count

Statistical Analysis:

To find out the significance correlation between the selected physical fitness variables and volleyball playing ability the data were analyzed by applying descriptive statistics and Pearson Product Moment Coefficient test. The level of significance was set at 0.05.

Results:

Table 1

Descriptive statistics of selected physical fitness variables and playing ability of volleyball players

Variable	N	Mean	S.D

Speed	20	7.28	0.68
Agility	20	10.12	0.57
Explosive Power	20	20.35	3.77
Volleyball playing ability	20	15.10	2.53

Table 2

Coefficients of correlation of volleyball playing ability with physical fitness variables of volleyball players

Variable		'r' Value	Sig.
Volleyball Playing Ability	Speed	0.52	0.02
	Agility	-0.43	0.06
	Explosive Power	0.53	0.02

Table 2 reveals that the calculated 'r' value of speed (r = 0.52) and explosive power (r = 0.53) of an individual correlates maximum with volleyball playing performance. These variables have significant relationship ($p<0.05$) with volleyball playing performance at 0.05 level of significance. In other words, calculated 'r' value of agility (r = -0.43) have not significant relationship ($p>0.05$) with volleyball playing performance at 0.05 level of significance.

Discussion of the Study:

The findings of the study indicate that the speed and explosive power are significantly related to the performance of volleyball playing ability. And agility is not significantly related to the performance of volleyball playing ability. **Sheela (1994)** conducted a study and found significance motor fitness component underlying performance in the game of volleyball. Agility showed an in significant relation to playing ability in volleyball. **Sridhar (1984)** conducted that power was the most significant motor fitness component that contributes successful performance in volleyball and agility showed an insignificant relationship to volleyball playing ability. **Joseph (1983)** conducted a study, power was the most reliable single variable in predicting playing ability of men volleyball layers and the variables of

agility and shoulder flexibility did not show significant relationship and also prediction of playing ability of male players.

Conclusion of the Study:

On the basis of findings following conclusions have been made –

- Significant relationship found in volleyball playing ability in relation to speed ($r = 0.52$, $p < 0.05$).
- Significant relationship found in volleyball playing ability in relation to explosive power ($r = 0.53$, $p < 0.05$).
- Not significant relationship found in volleyball playing ability in relation to agility ($r = -0.43$, $p > 0.05$).

References:

1.Dr. A. K. Uppal, **Physical Fitness (How to develop) Friends Publications**, (New Delhi): 1-11.

2.Dr. V. Huber Dhanaraj, **Modern Volleyball** (Sports Authority of India, Patiala, India).

3.J.Renewes, **Human Performance** (California: Blment Book Co. 1972).

4.Natraj HV, Kumar C. Selected motor ability variables and kabaddi performance. **Journal of Sports and Sports Sciences,** 29:1 **(**2006): 6-11.

5.Patrick Dale, **Five fitness component for volleyball**, livestrong.com.

6.Raghuveer Singh "Prediction of Playing Ability from Selected Motor Components and Breathe Holding Time", **online International Interdisciplinary Research Journal, {Bi-Monthly}, ISSN 2249-9598,** 7:2, (Mar-Apr 2017) : 197-201.

7.Sheel Sridhar, "Relationship of Selected Motor Fitness Components to playing Ability in Volleyball" **Unpublished Master's Thesis.** (Jiwaji University, Gwalior, 1994).

8.Sheela Kumari Sridhar. "Relationship of Selected Motor Fitness Components to Playing Ability in Volleyball", **(Unpublished Master's Thesis, Jiwaji University, Gwalior, 1984).**

9.Smith Timothy, "Physical Consideration for Volleyball". **Athletic Journal,** 62 (January, 1982).

10. V.K.Joseph, "Relationship of Power, Agility, Flexibility and Measurement of Selected Body Segments of Volleyball Playing Ability" **(Unpublished Master"s Thesis, Jiwaji University, Gwalior, 1983).**

3

ઉત્તર ગુજરાતના મારવાડી કુંભાર સમાજનાં લગ્નગીતો: એક અભ્યાસ.

હાર્દિક પ્રજાપતિ (M.A., S.I.)

જ્યારથી મનુષ્યને ગળું મળ્યું ત્યારથી ગીત મળ્યું છે. માનવજીવન જીવતાં જીવતાં જે સંવેદનો અનુભવે તેને સમુહમાં રજૂ થતાં લોકગીતોનો જન્મ થયો એમ કહી શકાય. માનવજીવનમાં જન્મ પહેલાંથી માંડી મૃત્યુબાદ એમ દરેક પ્રસંગો સાથે લોકગીત જોડાયેલું અને વણાયેલું છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી પણ લોકગીતના ઉદ્દ્ભવ વિશે વાત કરતાં કહે છે " જેનાં રચનારાઓએ કદી કાગળ અને લેખણ પકડ્યા નહિ હોય, એ રચનારાં કોણ તેની કોઇને ખબર જ નહિ હોય, અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહની પૂર્વે કેટલો કાળ વીંધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે તેની ભાળ કોઇ નહી લઇ શક્યું હોય તેનું નામ લોકગીત." [1] તો ડૉ. સત્યેન્દ્ર નોંધે છે કે, "**मानव की उपलब्धियां में गीत का महत्वपूर्ण स्थान है | संभवतः आदिम मानव ने वाणी का प्रथम दर्शन गीत के रूप में ही किया था | जितना गीत मानव के स्वाभाविक स्पंदनो से संबद्ध है उतना वाणी का कोई और रूप नहीं |**" [2] ઝવેરચંદ મેઘાણી કહે છે તે પ્રમાણે લોકગીતો તે પ્રાચીનકાળથી લોકોના કંઠે ગવાતાં આવે છે. તથા લોકગીત એટલું પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ છે કે તે જમાને-જમાને પ્રદેશે-પ્રદેશે બદલાય છે. પરંતુ તેમ છતાં પણ ગીતમાં રહેલો ભાવ અને લહેકો એવા ને એવા જ જળવાઇ રહે છે. ડૉ. બળવંત જાની નોંધે છે કે, "લોકગીતના અભ્યાસમાંથી ખ્યાલ આવે છે કે લોકગીત લોકશિક્ષણનું અસરકારક માધ્યમ છે. તથા એમાં લોકજીવન કેવું સાચી રીતે પડઘાતું હોય છે."[3] તો પશ્ચિમી વિદ્વાન રાલ્ફ વિલિયમ લોકગીત વિશે કહે છે " A folk song is neither new or not old it is like a forest tree,with its root deeply burried in the past, but which continually puts forth new branches new leaves and new fruits"[4] (" લોકગીત એ નવું પણ નથી અને જુનું પણ નથી. તેતો જંગલી વૃક્ષ જેવું છે, કે જેનાં મૂળીયા ભૂતકાળ સાથે જોડાયેલ હોવાં છતાં તેને સતત નવી શાખાઓ , નવી ડાળો ફુટે છે. તેમજ નવાં નવાં પર્ણો અને ફળફળાદી આવતાં રહે છે")

આમ લોકગીતો પરિવર્તન સાથે નવી ઢબે પ્રગટે છે. તથા ભાવક સાથે અનુબંધ રીતે જળવાય છે. પરંતુ અહીં લગ્નગીતોની વાત કરવાની છે. તેથી લોકગીતોની વધારે ચર્ચા ન કરતાં લગ્નગીતોને જોવામાં આવશે. લોકગીતોમાં લગ્નગીતો બહોળા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. લગ્ન વખતે ગવાતાં ગીતો તે લગ્નગીતો. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અને મુખ્યત્વે હિન્દુધર્મમાં લગ્નનું આગવું મહત્વ છે. હિન્દુધર્મમાં લગ્ન એક પવિત્ર બંધન છે. લગ્ન એટલે બે ભીન્ન ભીન્ન વ્યક્તિઓનું બે આત્માઓનું અગ્નિની સાક્ષીએ એક થવું અને જીવનભર એકમેકને સુખ: દુ:ખમાં સાથ આપવાનો કોલ લેવાય છે. લગ્ન એ માત્ર વર અને કન્યાને જ પવિત્ર બંધનમાં નથી બાંધતા પરંતુ તેમની સાથે સાથે તેમના પરિવારને પણ એક સાથે બંધને બાંધી દે છે. લગ્નનાં આગળના દિવસથી માંડીને વિદાય સુધી ઘરનું વાતાવરણ આનંદથી હર્ય-ભર્યુ બની રહે છે. લગ્નની દરેક વિધિ પ્રમાણે તેનાં લગ્નગીતો પણ જુદા-જુદા જોવા મળે છે.

અહીં પ્રસ્તુત લગ્નગીતોની પંક્તિઓ તે ઉત્તર ગુજરાતના પાટણ, મહેસાણા અને બનાસકાંઠા પંથકના આજુબાજુના વિસ્તારોમાં મારવાડી કુંભાર જ્ઞાતિ(પ્રજાપતિ પણ કહે છે) કે જે મૂળ રાજસ્થાની જ્ઞાતિ છે જે ઘણાં વર્ષો પહેલાં મારવાડથી આવીને ગુજરાતમાં વસેલી આ જ્ઞાતિના લગ્નગીતોમાં રાજસ્થાની અને મારવાડી ભાષા-બોલી જોવા મળે છે. હવે તેમના લગ્ન સમયે ગવાતાં લગ્નગીતો જોઈએ. તેને ચોક્કસ વિધિ-વિધાનુસાર ગોઠવીને તેને સંદર્ભ અભિવ્યક્તિની દ્રષ્ટીએ ચકાસવાનો મારો ઉપક્રમ છે.

લગ્નની મંગળ પ્રભાતે લગ્નવાળા ઘેર સગા સંબંધી અને પાડોશના સર્વે લોકો ભેગા થાય છે અને ત્યારે આવા સુંદર ગીતો ગવાય છે:

"કોઈ જત રે પરભાતે કૂકડ બોલિયો,
કોઈ જત રે સાસુજી હેલો મારીયો,
કોઈ જત રે પાડોસણ ઘંટી માંડીયો"

લગ્ન લખાયા બાદ વરને બાજવઠ પર બેસાડી લગ્નને તેની માતા, કાકી, બહેન, તથા સગા-સબંધીઓ કંકુનો ચાલ્લો કરીને લગ્નને વધાવવામાં આવે છે અને વરને આશીર્વાદ આપે છે, તે સમયે ગવાતું ગીત:

"નેનકીયો બજોટીયો ને, મોતીડે સુજડીયો

સમરે કેરી સોયાં સોપટ મેલો હો લાડલડા તને બાજોઠે બેહાડું,

ઢોલના ઢીસાકે પરણાવું હો લાડલડા તને બાજોઠે બેહાડું"

હિન્દુધર્મ પ્રમાણે દરેક શુભપ્રસંગે ગણેશજીની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, લગ્નપ્રસંગે પણ ગણેશજીને બેસાડવામાં આવે છે એટલે કે તેમની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, તે સમયે ગવાતું ગીત:

"હાલો વિનાયક આપણે જોશીજી ને હાટે

સોખ સોખ મૂરત જોવરાવો રે મારા ગણેશ દુંદાળા

ગણેશ દુંદાળા ને સતરી ફાંદાળા"

લગ્નની સાંજે જે ઘરે લગ્નપ્રસંગ હોય ત્યાં બ્રાહ્મણ કે વણકર સમાજના લોકો આસોપાલવના તોરણ બાંધવા આવે છે. પછી વર કે કન્યાની માતા, કાકી, ભાભી, વગેરે એક પછી એક આવીને બ્રાહ્મણને કે વણકર સમાજના માણસને ચાલ્લો કરી તેને ગોળ ખવડાવી દક્ષિણા આપે છે અને તોરણને વધાવે છે, તે સમયે ગવાતું ગીત:

"અણમોતી મારે સમદરિયાં મે નીપજે

અણમોતી મારે સંજયભઈ ને કાંન રે

વધાવો રજરો આવીયો."

કન્યાનાં ઘરે જાનના આગમન પહેલાં મંડપ બાંધવામાં આવે છે. તે વખતે ગવાતું ગીત.

"સોખાજી સાવળ કણેજી સુંપીયા,

કણા રે ઘર જઉં તો સોખા સાવળા

નાંમ નહીં જોણ્યો ન ગાંમ નહીં જોણ્યો,

કણા રે ઘર જઉં તો સોખા સાવળા"

વર-કન્યા પરણે તે પહેલાં પોત પોતાને ઘેર મામા મોરિયાનાં સગાઓને ભેગા કરવામાં આવે છે. અને તુરંત મામેરાની વિધિ ભરાય છે. મામેરામાં મોસાળ તરફથી કન્યા અને માતા માટે લાવેલ ભેટ સોગાદોને મુલવવામાં આવે છે. અને ત્યારબાદ કન્યાની માતા પોતાનાં ભાઇને માથે કંકુનો ચાંલ્લો કરી પ્રસંગમાં હાજરી આપી તે માટે આર્શિવચન આપે છે, મામેરા વખતે ગવાતું ગીત:

"તોરણ બેઠી સલકણાં બોલે જોવે માંમેરાંની વાટ્યો,

માંમેરાંના ભાજી સંજયભૈ વેગા તેડયા મોડા આવીયા.

જ્યાં તા હો બૈજી સીરવિયાની હાટે સૂડલા મોલાવતાં વેળા વે ગઈ."

પીઠીને શુભ શુકન માનવામાં આવે છે. તેથી લગ્નના આગલા દિવસે વર અને કન્યાને સાત-સાત વાર પીઠી ચોળવામાં આવે છે. તે સમયે ઘરની સ્ત્રીઓ વર વહૂ ને પીઠી ચોળતી વખતે આવા મીઠા મધુરા ગીત ગાય છે.

"મ્હારી હળદી રંગ સુ રંગનીપજે માળવે,

એને ચોળે લાડલડાની કાચી નીપજે માળવે ."

વર જ્યારે કન્યાના ઘરે જાન લઇને આવે છે ત્યારે મંડપમાં જતાં પૂર્વે વરને કન્યાની માતા કે ભાભી દ્વારા પોંખવાની વિધિ કરવામાં આવે છે, તે સમયે ગવાતું ગીત:

"તેતો તોરણિયે આઈને ઉબા હો રેજો નેતલબઈના વિંદરાજા,

તેતો સવરીએ સળીને ઉબા હો રેજો નેતલબઈના વિંદરાજા."

વર અને વહુ મંડપમાં લગ્નની વિધિ દરમ્યાન અગ્નિની સાક્ષીએ ચોરીના ફેરા ફરે છે. તે સમયે ગવાતું ગીત.

"આયા રાજા સવરીને માંય ઘોડીના વાગે ડાબલા ,

પેલો ફેરો તે રાજા ફરીય રે, ફરીયા રાજાસવરીને માંય."

ફટાણાં ગાવાની પણ દરેક સમાજમાં એક આગવી મજા છે. વરરાજા જ્યારે મંડપમાં પ્રવેશ કરે છે,ત્યારે કન્યાપક્ષવાળા મોટે મોટેથી વરને ગાળો(ટીખળી, મઝાક) ગાય છે. આ ગાળો તે હાસ્યસ્પદ હોય છે, જે બંને પક્ષો એક બીજાને પણ ગાય છે:

" કાંઈ હો વના કાંઈ હો.... મેં લાજી મર્યા,

તાર ભૈ ભીલ કાંઈ હો.... મેં લાજી મર્યા ,

તાર કાકો કોળી કાંઈ હો.... મેં લાજી મર્યા."

લગ્ન જેવા હરખના અવસરમાં બધી સ્ત્રીઓ ભેગી મળીને ગોળ વર્તુળાકારે ઢોલના તાલે રાસ લેતી હોય છે , તે સમયે ગવાતું ગીતઃ

"આંબો ફાલ્યો ઘમર ફૂલડે, ફૂલ વેણવા કુણ જાય,

જશે વીરો મારા પાતળા ઘોડલે ઘુઘર માળ."

લગ્ન થઈ ગયા બાદ છેલ્લે કન્યાને વિદાય કરવામાં આવે છે, તે વખતે ગવાતતું ગીત.

"પાકા આંબા ને પાકી આંબલી,

મૌડાંની લેરેલેર કોયલ હન સાલ્યાં

હું તમને પુસું મારાં કેલમબઈ રે,

અતરા દાદાજીના હેત મેલીને રે."

કન્યાવિદાય કરીને વળતી વખતે એટલે કે જાનને મુકીને ઘેર પાછા ફરતી વખતે ગવાતું ગીત

"કાળી કોયલડી તમે વનવગડામાં રેતાં રે,

ભોળાં રે કાજલબઈ તમે સાસરિયે સિદ રેશો રે."

કન્યા જ્યારે પરણીને સાસરે આવે છે ત્યારે ઘરનાં ઝાંપે સાસુ દ્વારા પોંખવામાં આવે છે. તે વખતે ગવાતું ગીત.

"માતા પૂછે રે જશોદા બિંદડી શીદ ને પુંખી જે

આડા પોમરીયાના પળદા હોના રી હળીએ બિંદડી પુંખી જે."

આમ ઉપરોક્ત ગીતો મારવાડી કુંભાર સમાજનાં લગ્ન પ્રસંગે ગવાતાં ગીતો છે. આ ગીતો અન્ય પ્રદેશમાં કે સમાજમાં પણ ગવાતા હશે. થોડે અંશે તેમાં ભિન્નતા પણ હશે પરંતુ ગીતમાં રહેલો તેનો ભાવ અભિવ્યક્તિ એવીને એવી જ રહે છે. તેમાં કોઇ ફેરફાર થતો નથી. બીજુ કે અત્યારે આધુનિક સમયમાં લોકોનાં કંઠે ગવાતાં આ "ગાંણાં" ઓછા જોવા મળે છે. કારણ કે ઢોલ નગારા સાથે ગવાતાં આ "ગાંણાં" નો યુગ અસ્ત થયો છે તેને સ્થાને ડી..જે ઓરકેસ્ટ્રાએ ધુમ ધડાકા સાથે ગવાતાં ગીતોનો જમાનો આવ્યો છે. એટલે આવા ગીતો તે ભાગ્યે જ કોઇ જગ્યાએ ગવાય છે. અથવા તો સાંભળવા મળે છે. બીજુ કે ભદ્ર સમાજ આધુનિકતાના રંગે રંગાયેલો હોવાના કારણે તે આવા "ગાણાં" ગાવામાં શરમ સંકોચ અનુભવે છે. જેથી કરીને આ 'ગાંણાં' તે લુપ્ત થવાના આરે છે. એટલે જેમ બને તેમ વહેલાસર આ ગુજરાતી લગ્નગીતોની મોંઘી મૂડી સમા ગાંણાંને સંગ્રહી લેવાં જરૂરી છે.

શબ્દાર્થ :-

1. જત રે- જાગવું
2. હેલો- બૂમ મારવી
3. સુજડીયો- શણગારવું
4. સોપટ- જુગાર
5. રજરો- ટોળું
6. સાવળ- આમંત્રણ
7. કણે- કોને, કોના
8. વેગા- વહેલા
9. સીરવિયા- સોની
10. મોલાવતાં- મૂલવવું
11. હળદી- પીઠી, હળદર
12. માળવા- એક પ્રદેશ
13. કાચી- કાકી
14. ઉબા- ઉભા
15. સાલ્યાં- ચાલ્યાં
16. પોમારીયું-સાડીનો પાલવ

માહિતીદાતા :-

1.કમુંબેન રતિલાલ પ્રજાપતિ ઉંમર – ૪૫ વર્ષ , પાટણ.
2.પુરીબેન રૂપાભાઈ કુંભાર ઉંમર – ૪૭ વર્ષ , મહેસાણા.
3.નર્મદાબેન મોહનભાઈ કુંભાર ઉંમર- ૬૭ વર્ષ , સબોસણ.

સંદર્ભગ્રંથ :-

1. 'રઢીયાળી રાત' સં: ઝવેરચંદ મેઘાણી,પ્રકાશક :પ્રસાર ભાવનગર, બૃહદ આવૃત્તિ ૧૯૯૭, પૃષ્ઠ – ૧૭
2. लोकसाहित्यविज्ञान, डॉ. सत्येन्द्र, प्रथम संस्करण- १९६२, शिवलाल एण्ड कंपनी, आगरा, पृ. ३८८.
3. 'લોકગીત: તત્વ અને તંત્ર', ડૉ. બળવંત જાની(સંપા) , પ્ર.આ. ૨૦૦૨, પ્રકાશક: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૨૦૬.
4. ' એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ બ્રિટાનીકા' વોલ્યુમ – ૯, પૃષ્ઠ – ૪૪૮

- 'લોકવાङ्मય: સ્વરૂપ સંદર્ભ', સં: ડૉ. રાજેશ મકવાણા, પ્રકાશક: આસ્થા પ્રકાશન, પ્ર.આ. ૨૦૦૭.

****

" સ્થળાંતરિત થયેલા ઔદ્યોગિક કામદારોની સ્થિતિ "

4

(વાપી જી.આઈ.ડી.સી.નાં સદર્ભમાં)

કલ્પેશ વી. જાની

પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થી, સમાજશાસ્ત્ર ભવન,

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિર્વસિટી,સુરત.

➢ પ્રસ્તુત સંશોધન "સ્થળાંતરિત થયેલા ઔદ્યોગિક કામદારોની સ્થિતિ" (વાપી જી.આઈ.ડી.સી.નાં સદર્ભમાં) જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. જેના ભાગરૂપે વાપી જી.આઈ.ડી.સી.માં કામ કરતા હોય અને જે બીજા રાજયમાંથી સ્થળાંતર કરીને ગુજરાતમાં વાપી ની અંદર રહેતા હોય તેવા ૨૫૦ રંગ રસાયણનાં કામદારોને નમુના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. નમુના પસંદગી વાપીનાં વોર્ડની કુલ સંખ્યા અને વોર્ડનાં રંગ રસાયણનાં કામદારોની સંખ્યાને આધારે કરવામાં આવી હતી. આ સંશોધનમાં મુલાકાત અનુસૂચિ પધ્ધતિ, નિદર્શન પધ્ધતિ, નિરીક્ષણ, જેવી પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. સંશોધનનો હેતુ સ્થળાંતરીત ઔધોગિક કામદારોની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, આરોગ્યને લગતી માહિતી મેળવાનો હતો. અંતે સંશોધનનાં તારણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે લોકો ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરીને આવેલા હોય તેવા ઔદ્યોગિક કામદારોને ખુબ જ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. આવા લોકોને શરૂઆતનાં દિવસમાં શ્રમધારાની જોગવાઈઓ કરતા વધારાના વેતન વગર વધુ કલાકો શ્રમિકો પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે. જે–તે એકમમાં કામની નિશ્ચિતતા હોય તેના કરતા કામની અનિશ્ચિતતા વધુ હોય તેવા એકમોમાં શ્રમિકોનું પ્રમાણ ઘણું વધુ જોવા મળે છે. આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા શ્રમિકોમાં પરિવાર સાથે સ્થળાંતર કરવામાં આવતુ હોય તેવુ મોટાભાગે જોવા મળે છે.

➢ ચાવી રૂપ શબ્દો **:** સ્થળાંતરિત, ઔદ્યોગિક કામદારો, સ્થિતિ (સામાજિક, આર્થિક, આરોગ્ય વગેરે.)

➢ ***પ્રસ્તાવના :–***

ભારતમાં પ્રથમ ઔદ્યોગિક વસાહત દિલ્લી પાસે ઓખલા ખાતે ઈ.સ.૧૯૫૭માં શરૂ થઈ. જે ૩૧ માર્ચ ૧૯૭૯ સુધીમાં ભારતમાં ૧૦૯૮ ઔદ્યોગિક વસાહત સ્થપાઈ ચૂકી હતી. જેમાંથી ૯૨૬ વસાહતો કાર્યરત હતી. જયારે ૭૨ વસાહતો નિષ્ક્રિય હતી. ત્યારબાદ ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વસાહતની શરૂઆત ઇ.સ. ૧૯૬૦–૬૧માં થઈ હતી અને ઇ.સ.૧૯૮૬–૮૭ સુધીમાં ૧૭૧ વસાહતો સ્થાયવામાં આવી હતી. ૧૦૫૫૭ શેડનું બાંધકામ પૂરું કર્યુ. ઇ.સ.૧૯૯૧ પહેલા ગુજરાતમાં નાના પાયાનાં ઉદ્યોગની સંખ્યા ૧,૧૫,૩૮૪ હતી. જે વધીને ઇ.સ. ૨૦૦૩ સુધીમાં ૨,૭૮,૬૫૬ થઈ ગઈ હતી. જે વર્ષ ૨૦૧૫ સુધીમાં ૫,૬૦,૨૩૮ કરતા વધારે થય ગઈ છે. માર્ચ ૨૦૦૦ સુધી રજીસ્ટર્ડ એકમોની સંખ્યા ૨,૪૨,૮૭૭ હતી. એમા ૧,૬૯,૨૦ એકમો કાર્યરત છે. ૪૪,૩૨૨ એકમો બંધ થઈ ગયા છે અને ૩૫૬૧ એકમોનો જવાબ નથી. આ નાના ઉધોગને લીધે ૭.૨૪ લાખ લોકોને રોજગારી મળે છે. એવી જ રીતે મધ્યમ અને મોટા કદનાં ઉધોગની વાત કરીએ તો ઇ.સ.૨૦૦૦ બાદ આવા ઉધોગની સંખ્યા ૨૦૫૯ હતી. જેના લીધે ૩.૭૮ લાખ લોકોને રોજગારી મળી છે. (www.Industrialgujrat.in, ગુજરાતી વિશ્વકોશ) ઔદ્યોગિક એકમોમાં કામ કરતા અસંગઠિત કામદારો માટે સરકારે કેટલાક નીતિ નિયમોની જોગવાઈ કરી છે છતા ઔદ્યોગિક એકમોમાં અસંગઠિત કામદાર માટે સામાજિક, આર્થિક સલામતી, આરોગ્ય જેવી સુવિધાઓનો અભાવ જોવા મળે છે. દેશનાં કુલ કામદારોનાં ૯૦% કામદારો નાના–મોટા ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં તેની સલામતી માટેનાં કોઈ પગલાં લેવામાં આવતા નથી. (Unorganized Workers Social Security Bill-2006) ભારતના ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત રાજયોમાં મહારાષ્ટ્ર ,મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ,

હરિયાણા, દિલ્લી અને ગુજરાતનો સમાવેશ થાય છે. જેમા ભારતમાં ગુજરાતીઓ વધારે પાશ્ચાત્ય અસર ધરાવે છે. ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ વિશેના આવા ખ્યાલો સમગ્ર ગુજરાતના સંદર્ભમાં યથાર્થ નથી. જુદા–જુદા વિસ્તારોની સંસ્કૃતિ અને પેટા સંસ્કૃતીને સમજવી જરૂરી બને. ડાં.વિદ્યુત જોશીએ પોતાના અભ્યાસ સંદર્ભે ગુજરાતને જુદા–જુદા વિભાગોમાં વિભાજીત કયુ છે. જેમાં ઉતર ગુજરાત, દક્ષિણ ગજરાત, મધ્ય ગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થાય છે.

ઔધોગિક ક્ષેત્રે ગુજરાત રાજયનો પરિચય :–

ગુજરાત રાજય એ ભારતની પશ્ચિમે દિશાએ આવેલુ મહત્વનુ રાજય છે. જેથી ગુજરાતનો ઔધોગિક વિકાસ અન્ય રાજયોની સરખામણી ઘણો સારો થયો છે. ગુજરાત રાજયનો આર્થિક વિકાસ છેલ્લા ૫૦ વર્ષથી સારો એવો થયો છે. આર્થિક વિકાસ સાથે– સાથે માળખાકિય સુવિધાઓમાં પણ વધારો થયો. ગુજરાત રાજયના વિકાસમા પ્રાથમિક ક્ષેત્રનો હિસ્સો ૧૯.૩% છે, દ્વિતીય ઉધોગનો હિસ્સો ૩૯.૨% છે અને સેવા ક્ષેત્રનો હિસ્સો ૫૦% છે. જે ૨૦૦૧ મુજબ નોધાયેલ છે ગુજરાતના ઔધોગિક એકમની વાત કરીએ તો એકમો મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગોમા વેચાયેલા છે જેમા નાના, મધ્યમ અને મોટી ઔધોગિક કંપનીઓનો સમાવેશ થાય છે.

નાના પાયાના ઔધોગિક એકમો :–

ગુજરાતમા નાના પાયાના એકમોનો વિકાસ સતત થતો રહયો છે. વર્ષ ૧૯૬૧મા નાના પાયાના એકમોની સંખ્યા માત્ર ૨૧૬૯ હતી. નાના ઔધોગિક એકમોનુ મૂડીરોકણ ઈ.સ. ૧૯૭૦માં ૧૩૮૪૯ કરોડ અને ઈ.સ. ૨૦૦૦મા ૨૫૧૦૮૮કરોડ થયુ છે. વર્ષ ૨૦૦૩મા નાના ઔધોગિક એકમોની સખ્યાંમાં ૨૭૮૬૫૬નો વધારો થયો છે. ગુજરાત રાજયનો ઔધોગિક વિકાસ જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં વધારે કે ઓછા પ્રમાણમા થયો છે. નાના ઔધોગિક એકમોના વિકાસમા અમદાવાદ જિલ્લો મોખરે છે. જેમા વર્ષ–૨૦૦૩ મુજબ કુલ ૬૧૧૮૫ યુનિટ નોધાયેલ છે. જેમા ટકાવારી ૨૧૯૬%, સુરતમામા ૧૫૦૯ જેટલા યુનિટ છે જેમા ટકાવારી ૧૪.૯૦% છે રાજકોટમા ૩૦૦૭૭ જેટલા યુનિટ છે જેનુ ટકાવારી પ્રમાણ ૧૦.૮૦% છે સુરત અને રાજકોટમા કુલ ત્રણ જિલ્લાઓમા ૫૦%જેટલા યુનિટ આવેલા છે ત્યારબાદ અન્ય જિલ્લાઓમા વલસાડ ૧૬૦૭૭ વડોદરામા ૧૫૮૭૩ મહેસાણા મા ૧૪૮૮૩ ખેડામા ૧૩૫૮૬ ભરૂચમા ૧૨૭૬૬ જામનગરમા ૧૧૮૪૬ ભાવનગરમા ૧૧૧૯૬ અને અન્ય જિલ્લાઓમા ૧૦૦૦૦ થી વધારે નાના એકમો કાર્યરત હતા.

મધ્યમ અને મોટા પાયાના ઔધોગિક એકમો :–

૧૯૯૧ના આર્થિક સુધારાઓ અને ઉદારીકરણના મધ્યમ અને નાના પાયાના એકમનો સારો એવો વિકાસ થયો છે. સરકારે નિકાસમા ૧૦૦% પરવાનગી આપી છે. ઔધોગિક એકમોની આઈ.ડી.આર.એકટ મુજબ ફરજિયાત નોધણી કરાવવી પડે છે. જુલાઈ ૧૯૯૧ મુજબ ગુજરાતમા ૭૩૧૯ એકમોને માન્યતા આપવામા આવી છે જેમા ૬૪૩૧ કંપનીઓને ૧૦૦% નિકાસની પર મિશન આપવામા આવી છે આ બધા એકમોનો કુલ મળીને મૂડી રોકાણ ૨૧૯૬૮૮કરોડ હતુ ભારતના ગુજરાતનુ આ મૂડીરોકાણ ૧૬% હતુ. ગુજરાતના ૧૯૯૧ પછી ૧૯૯૪ના સમયગાળા દરમિયાન ૩૭૯૧ નવા પ્રોજેકટ અમલમા હતા તેનુ મૂડિ રોકણ ૯૩૯૨૭ કરોડ હતુ સાથે–સાથે ૧૪૪૮ પ્રોજેકટ હતા તેનુ મૂડિ રોકાણ ૫૨૮૩૯ કરોડ હતુ સરખામણીમા ૮૯૦પ્રોજેકટ એવા હતા કે જેનુ મૂડિ રોકણ ૮૦૫ કરોડ હતુ ત્યારબાદ ૪૯૭ પ્રોજેકટ એવા હતા ક જેનુ મૂડિ રોકણ ૧૧૪૨૬ કરોડ હતુ અને ૫૯ પ્રોજેકટ એવા હતા કે જેનુ મૂડિ રોકણ ૨૪૧૭૬ કરોડ હતું. જેનુ પ્રોજેકટ મુજબ વિશ્લેષણકરતા જણાય છે કેમિકલ્સ અને પેટ્રોકેમિકલ્સ બંને થઈને ૨૩.૪% ભાગ હતો ઇલેકટ્રીક ટેલી અને ઇલેકટ્રોનિક પ્રોજેકટનો ફાળો ૧૯.૭૩ % હતા ગ્લાસ સિરામિક અને સિમેન્ટ પ્રોજેકટનો ફાળો ૭.૦૧% હતો. ઇલેકટ્રીક પ્રોજેકટ ફાળો ૬.૫૪% હતો ટેક્ષટાઇલ્સ પ્રોજેકટનો ફાળો ૫.૭૮%હતો મેટલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝનો ફાળો ૫.૩૨% હતો ફૂડ પ્રોસેસિંગનો ફાળો ૨૮.૦૨ હતો.

અસંગઠિત ક્ષેત્રનાં મજૂરોની પરિસ્થિતિ :–

પ્રવર્તમાન યુગમાં સમગ્ર ભારત દેશ અને ગુજરાત રાજયમાં કુલ શ્રમયોગીઓ પૈકી અસંગઠિત શ્રમયોગીઓની સંખ્યા નોંધપાત્ર છે. આ શ્રમયોગીઓની અસંગઠિત અવસ્થાને કારણે અને તેઓની માલિકો સાથેની સોદાગીરીની શકિત નહીવત હોવાને કારણે આવા અસંગઠિત શ્રમયોગીઓની આર્થિક, સામાજિક સ્થિતિ અત્યંત નબળી હોઈ આ મજૂરોનાં જીવન–ધોરણમાં સુધારો લાવવા માટે જુદી જુદી આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આરોગ્યવિષયક કલ્યાણકારી યોજનાઓ અમલમાં છે. પરંતુ, આ મજૂરોમાં જાગૃતિનો અભાવ અને નિરક્ષરતાને લીધે યોજનાઓનો લાભ પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી. National Sample Survey Organization (NSSO) નો તાજેતરનો અહેવાલ આ મજૂરો વિશે કોઈપણ સમજદાર સભ્ય નાગરીકને ચિંતા ઉપજાવે એવો છે. કેન્દ્ર સરકારનાં મજૂર વિભાગદ્વારા અસંગઠિત મજૂરોનાં હિતોનાં રક્ષણ માટે લઘુત્તમ વેતન ધારો, શ્રમિક વળતરધારો, કર્મચારી રાજય વિમાધારો વગેરે ઘડવામાં આવ્યાં. પરંતુ, અમલવારીમાં જોઈએ તેવું પરિણામ મળેવી શકાયું નથી. ઉદાહરણ તરીકે લઘત્તુમ વતેન ધારો ૧૯૪૮માં ઘડવામાં આવેલએ સમયે દેશની વસ્તી ૩૩ કરોડ હતી. આજે ૩૭ કરોડ તો માત્ર અસંગઠિત મજુરોની સંખ્યાછે, અને આ કાયદામાં લઘુત્તમ વેતન નક્કી કરવા માટેનાં જે પરિણામોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે પણ ચર્ચા માંગી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે ખેત મજરુોનું લઘત્તુમ વતેન આજના દિવસે (૨૦૧૪–નવેમ્બર) દૈનિક રૂા. ૧૫૦/– છે. જે મહિને માત્ર રૂા.૪૫૦૦/– ની થાય. આ આવકમાં કોઈ કટુંબ નો એક જ સભ્ય કમાવનાર હોય તે ગુજરાન કઈ રીતે ચલાવી શકે ? ઉપરાંત ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરમાં કામ રોજગાર માટે સ્થળાંતર થઈને આવતા મજૂરોનેશહેરમાં વધારે ખરાબ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે. જેમાં ખાસ તો આરોગ્યની સમસ્યા અને રહેઠાણની સમસ્યા તેઓને સતાવે છે.

સ્થળાંતરિત ઔદ્યોગિક કામદારની કાયદાકીય પરિભાષા :–

''દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થળાંતરિત થયેલા ઔદ્યોગિક કામદારોની સ્થિતિ'' (વાપી જી.આઈ.ડી.સી.નાં સદર્ભમાં) વિષયમાં માહિતીની જરૂરીયાત હતી એ સમયે ડી. કે. વસાવા સાહેબશ્રી, નાયબ નિયામક, ઔધોગિક સલામતી અને સ્વાસ્થ્ય કચેરી, વલસાડની મુલાકાત તારીખ ૦૯–૦૨–૨૦૧૬ મંગળવાર, ૨૯–૦૮–૨૦૧૬ સોમવાર, ૦૬–૧૦–૨૦૧૭ શુક્રવારનાં રોજ લીધી હતી. જયાં નાયબ નિયામકશ્રી દ્વારા જણાવાયું કે કાયદાકિય રીતે સ્થળાંતરિત થયેલા ઔદ્યોગિક કામદારો એમને જ ગણવામાં આવે છે કે જે પોતાનાં વતનમાં ઔદ્યોગિક કચેરીનાં રજીસ્ટ્રરમાં કામદાર તરીખે નોધ કરાવે છે. ત્યારબાદ તે કામદાર જે તે રાજયમાં જાય છે ત્યારે ત્યાની ઔદ્યોગિક કચેરીનાં રજીસ્ટ્રરમાં સ્થળાંતરિત કામદાર તરીખે નોધ કરાવે છે નોંધણીની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ હોય તેમને જ સ્થળાંતરિત ઔદ્યોગિક કામદાર ગણવામાં આવે છે. દા.ત. ઉતર પ્રદેશ કે બિહારનાં કામદારો પોતાનાં રાજયની કે જિલ્લાની ઔદ્યોગિક કચેરીનાં રજીસ્ટ્રરમાં કામદાર તરીખે નોધ કરાવે છે. ત્યારબાદ તે કામદાર ગુજરાત રાજયની મુખ્ય ઔદ્યોગિક કચેરીમાં અથવા કોઈ પણ જિલ્લાની ઔદ્યોગિક કચેરીનાં રજીસ્ટ્રરમાં સ્થળાંતરિત કામદાર તરીખે નોધ કરાવે છે ત્યાર પછી જ તેને સ્થળાંતરિત ઔદ્યોગિક કામદાર ગણવામાં આવે છે.

સ્થળાંતરીત થયેલા લોકોની રાજય પ્રમાણેની યાદી (પ્રત્યેક ૧૦૦૦ વ્યકિતદીઠ):–

સૌથી વધારે (શહેરમાં)સિકિકમાં સ્થળાંતરીત પુરૂષની સંખ્યા ૫૩૬ અને સ્ત્રીની સંખ્યા૬૨૭ છે.હિમાચલ પ્રદેશમાં પુરૂષની સંખ્યા ૪૫૫ અને સ્ત્રીની સંખ્યા૬૧૮ છે.ઉતરાખંડમાં પુરૂષની સંખ્યા ૩૯૭ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૯૪ છે.છતીસગઢમાં પુરૂષની સંખ્યા ૩૩૦ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૯૦ છે.દિલ્લીમાં પુરૂષની સંખ્યા ૪૩૧ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૪૨૨ છે.

સૌથી ઓછું (શહેરમાં)મનીપુરમાં સ્થળાંતરીત પુરૂષની સંખ્યા ૧૦ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૨૬ છે.અરૂણાચલ પ્રદેશમાં પુરૂષની સંખ્યા ૩૮ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૨૭ છે. મેઘાલયમાં પુરૂષની સંખ્યા ૪૨ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૪૭ છે. અને ગુજરાતમાં તેનું પ્રમાણ (શહેરમાં) પુરૂષ ૨૭૬ અનેસ્ત્રી૪૬૫ જેટલુ છે.

સૌથી વધારે (ગામડામાં)હિમાચલ પ્રદેશમાં સ્થળાંતરીત પુરૂષની સંખ્યા ૧૫૩ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૯૨ છે.ઉતરાખંડમાં પુરૂષની સંખ્યા ૧૫૧ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૩૯ છે.દિલ્લીમાં પુરૂષની સંખ્યા ૨૮૨ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૪૦૭ છે.કેરેલામાં પુરૂષની સંખ્યા ૧૯૫ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૪૫૯ છે.પંજાબમાં પુરૂષની સંખ્યા ૭૪ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૭૧ છે.

સૌથી ઓછું (ગામડામાં) મનીપુરમાં સ્થળાંતરીત પુરૂષની સંખ્યા૬ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫ છે.અરૂણાચલ પ્રદેશમાં પુરૂષની સંખ્યા ૧૧ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫ છે.મેઘાલયમાં પુરૂષની સંખ્યા ૩૮ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૨૯ છે.નાગાલેન્ડમાં પુરૂષની સંખ્યા૬૨ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૯૨ છે.ગુજરાતમાં તેનું પ્રમાણ (ગામડામાં) પુરૂષ ૫૩ અને સ્ત્રી ૫૭૨ જેટલુ છે. (**SOURCE : www.migrationindia.in**)

અભ્યાસના તારણો :–

- ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં ગંદકીનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે.
- અમુક કંપનીમાં પાણીની વ્યવસ્થા, બાથરૂમની વ્યવસ્થા, પ્રકાશની વ્યવસ્થા બરાબર નથી.
- સરકારી અધિકારીઓ કયારેક વર્ષ એક વાર અથવા બે વાર ચેકીંગમાં આવે છે.
- અમુક રંગ રસાયણની કંપનીમાં શ્રમિકોની સુરક્ષા માટેનાં સાધનનો અભાવ જોવા મળે છે.
- ધણા બધા કામદારોને પી.એફ. અથવા કામદાર વિમા યોજનાં વિશે માહિતી જ નથી.
- સ્થળાંતરિત શ્રમિકો વતનમાં વારંવાર જઈ શકતા ન હોવાથી જાતિયતાનાં પ્રશ્નો વધારે ઉદ્દભવે છે.
- સ્થળાંતરિત શ્રમિકો પોતાનાં મુખ્ય તહેવારમાં (દિવાળી, હોળી, છઠ્ઠ પુજા) વતન જવાનો આગ્રહ રાખે.
- રંગ રસાયણની કંપનીમાં જીવનનું જોખમ પણ વધારે છે.
- અભ્યાસ દરમિયાન એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રમિકોને પગાર તો મળે છે પણ સમયસર મળતો નથી. જેને લીધે શ્રમિકો ધણીવાર મુશ્કેલીમાં પણ આવી જાય છે.

સંદર્ભ સ્ત્રોત

❖રાવલ, ચંદ્રિકાબેન કે. (૧૯૯૩) અસંગઠિત વિભાગમાં સ્ત્રી કામદારો, પાશ્વ પ્રકાશન,અમદાવાદ.

❖મણિયાર, બી.જી. (૧૯૯૮) મથૂરોનું અર્થશાસ્ત્રઃ મોર્ડન લો હાઉસ, અમદાવાદ.

❖મર્ચન્ટ, આમ્રપાલી (૨૦૦૪) 'ક્રિયાનું સમાજશાસ્ત્ર લ યુનિવર્સિટી ગંથ્ર નિમાર્ણ બોર્ડ,અમદાવાદ.

❖દવે, હર્ષિદા(૨૦૦૫) સામાજિક સમસ્યાઓ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,અમદાવાદ

❖www.labour.gujarat.in

❖www.IndustrialRelationsandContract-Labour-in-India.in

❖www.Industrialgujrat.in

ડૉ. સર મહમ્મદ ઈકબાલ મુસ્લિમ અને રાજકીય ચિંતક તરીકે ઐતિહાસિક મુલ્યાંકન

5

Mayursinh Ranjitsinh Adiol
Associate Professor (History)
Govt. Arts & Commerce College, Gambhoi (S. K.)

સારાંશ :

હિન્દુસ્તાનમાં હિંદુ-મુસ્લિમ કોમી પ્રશ્ન ધાર્મિક સ્વરૂપે રહેવાને બદલે રાકીય સ્વરૂપે ધારણ કરતો ગયો વિશેષ કરીને અંગ્રેજ શાસનની નીતિરીતી તેને રાજકીય સ્વરૂપે આપવામાં વિશેષ જવાબદારી રહી. દેશની રાષ્ટ્રીય એકતામાં વર્ષોથી અગત્યનો રહેલો આ પ્રશ્ન અંતે તો અંગ્રેજોની "ભાગલા પાડો અને રાજ્ય કરો" ની નીતિમાં પરિણમ્યો. હિંદુ-મુસ્લિમ કોમોમાં ધાર્મિક અને સામાજિક મતભેદોનો પુરેપુરો કાયદો અંગ્રેજોએ ઉઠાવ્યો. શરૂઆતમાં અંગ્રેજોએ મુસ્લિમ વિરોધી નીતિ અપનાવી કારણ કે તેમના આગમન પહેલા દેશમાં મુસ્લિમ સામ્રાજ્ય હતું. પરંતુ વહાબી આંદોલનના અંતે અંગ્રેજોની માન્યતા મુસ્લિમ વિરોધી બની હતી. વળી હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારની શરૂઆત થઈ ચુકી હતી. લોકોમાં જાગૃત્તિ આપી અને હિંદુઓમાં રાષ્ટ્રવાદી વિચારો ઉદભવ થયો. તેથી અંગ્રેજોએ મુસ્લિમો પ્રત્યે પક્ષપાતીની નીતિ શરૂ કરી ઉપરાંત અંગ્રેજોને એક મોટો ભય હતો કે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા થશે તો તેમને નુકશાનકારક નીવડશે તેથી આ એકતા ઉભી થવા ન દેવામાં અંગ્રેજો શાસકોએ રસ લીધો.

એટલામાં ઈ.સ. ૧૯૩૦ થી ૧૯૪૭ સુધીના સમયગાળામાં મુસ્લિમ રાજનીતિએ નવી દિશા ઉઘાડી અને તે પાકિસ્તાનની રચના ૧૯૩૦ માંઈસ્લામી ચેતનાને આગેવાન કવિ અને વિચારક મહમ્મદ ઇકબાલે સ્વતંત્ર મુસ્લિમ રાજ્યની કલ્પના કરી આલ્હાબાદ મુકામે મુસ્લિમ લીંગના ખાસ અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાને થી બોલાતા તેમણે જણાવ્યું કે વિવિધ પ્રકારની આબોહવા, કોમો, ભાષાઓ, સંપ્રદાયો, અને સામાજિક વર્ણવ્યવસ્થાઓ જોતા ભાષા, જાતિ, ધર્મ, ઈતિહાસની દ્રષ્ટિએ એકતા તેમજ આર્થિક રીતે સમાનહિતો ધરાવતા પ્રદેશો સ્વાયત રાજ્યોની રચના થવી જોઈએ, આથી કવિ ઈકબાલે પાકિસ્તાનની કલ્પના કરી.

ચાવીરૂપ શબ્દો :અલામા ઈકબાલ, પાકિસ્તાન

ડૉ. સર મહમ્મદ ઈકબાલનો જીવન પરિચય : (ઈ. સ. ૧૮૭૩ થી ઈ. સ. ૧૯૩૮) :

મહમ્મદ ઈકબાલનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં પંજાબના સિયાલકોટમાં થયો હતો તેમને બાલ્યાકાળની જ કુરાન, અરબી અને ફારસીનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે લાહોરમાં ફિલોસોફી વિષય સાથે એમ. એ. કર્યું હતું. ડીલીટની ડીગ્રી મેળવી હતી. ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા માટે ઈગ્લેન્ડમાં કેમ્બ્રીજ અને જર્મનીમાં મ્યુનિચ ગયા હતા. તેમની કારકિર્દીની શરૂઆત લાહોરની ઓરિએન્ટલ કોલેજના વ્યાખ્યાતાથી થઈ હતી. આ ઉપરાંત ઉર્દુ કવિ તરીકે પણ તેમણે ભારે ખ્યાતિ મેળવી હતી. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓથી સભર અનેક કવિતાઓ લખી હતી. પોતાની કવિતાઓમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા તથા ઈસ્લામી સંસ્કૃતિની ભવ્યતા દર્શાવી હતી. "આમ તે ૧૯૦૫ સુધી રાષ્ટ્રીય ભાવના ધરાવનાર પ્રતિભાશાળી નેતા અને કવિ હતા."[૧] તેમના યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન યુરોપીય જીવનના સારા-નરસા પાસાઓના અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના મતે ઈસ્લામ ધર્મ યુરોપીય સભ્યતા કરતાં ઘણો શ્રેષ્ઠ છે.

ઈકબાલે મુસ્લિમ વિચારકો અને સાહિત્યકારોમાં પણ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં અંગ્રેજ સરકારે તેમને 'સર' નો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. તેમજ ઈ. સ. ૧૯૨૫ સુધી તેઓ પંજાબ વિધાનસભાના સભ્ય રહ્યા

હતાં. તે એક વિચારોની દ્રષ્ટિએ રૂઢિચુસ્ત ન હતાં. તેઓ પુન:ઉત્થાનવાદી હતા. તેઓ ઈસ્લામમાં આધુનિકયુગની ઉદાર વિચારધારા હોવાનું ધ્યેયપણે જણાવતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૩૦ માં તેઓ મુસ્લિમલીગના અધ્યક્ષપદે ચૂંટાયા અને મુસ્લીમોના પ્રમુખ નેતા તરીકે તેમને 'અલામા ઈકબાલ' પદથી નવા જવામાં આવ્યાં હતા.[૨] ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૩૮ ના રોજ લાહોર મુકામે તેમનું અવસાન થયું હતું.

સર મહમ્મદ ઈકબાલના રાજકીય વિચારો :

ઈકબાલ સરસૈયદ અહમદની જેમ શરૂઆતમાં રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાથી ઓતપ્રોત હતાં. તેઓ અખિલ ઈસ્લામવાદમાં વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા. તેમણે એક કવિ તરીકે આદર્શ સમાજનું સ્વપ્ન જોયું અને તેમાં જાતિ, ધર્મ, રંગ વગેરે જાતના કોઈ પ્રકારના ભેદભાવ ન હોય એક રાજકીય આગેવાન તરીકે તેમણે એવો વિશ્વાસ ઊભો કર્યો કે ફક્ત ઈસ્લામ જ આવા પ્રકારના આદર્શ સમાજની સામાજિક વ્યવસ્થા અને જીવન મુલ્યોની સ્થાપના રીતે કરી શકે તેમ હતો. ઈકબાલની વિચારધારાની મૂળમાં એક અભિપ્રાય હતો કે જુદા જુદા સંગઠન સ્થાપવામાં આવે આ માટે જ તેમણે હિંદી રાષ્ટ્રવાદની પ્રશંસા કરી નથી. તેમના મત પ્રમાણે રાષ્ટ્રવાદનો પશ્ચિમ ઢાંચો મુસ્લિમ લોકો માટે ઘાતક હતો. અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રવાદે સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓ દ્વારા ઈસ્લામને નિર્બળ બનાવવાની એક કુટિલ રમત હતી.

મુસ્લિમો માટે અલગ રાજ્યની કલ્પના કરનાર પણ ઈકબાલ હતાં. એ કલ્પના આગળ જતાં મહમ્મદઅલી ઝીણાએ સાકાર કરી. ઈકબાલના મત પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોના ઉજ્જવળ, ભવિષ્ય માટે ઉપખંડમાં અલગ રાજ્ય હોવું જરૂરી હતું. ઈકલાબ મુસ્લિમોને માત્ર બહુમતી જાતિ એક રાષ્ટ્ર તરીકે તેમની ગણતરી કરતાં હતા. અખંડ હિંદુરાષ્ટ્રની સ્થાપનાના આદર્શના તેઓ વિરોધી હતા. તેમના મત પ્રમાણે આવો શબ્દનો બહુમતી દ્વારા લઘુમતી પર આધિપત્ય સ્થાપવાની એક યોજના હતી. "ઈ.સ. ૧૯૩૦ માં અલ્હાબાદમાં મળેલા મુસ્લિમ લીંગના અધિવેશનમાં તેમણે સૌ પ્રથમવાર પાકિસ્તાનનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો."[૩]"ઈકબાલે રજુ કરેલા પાકિસ્તાનના ખ્યાલથી ઈગ્લેન્ડમાં મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓ ઘણા પ્રભાવિત થયા. રહમત અલી નામના મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી નેતાએ ગોળમેજી પરિષદમાં મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ સ્વતંત્ર મુસ્લિમ રાજ્ય (પાકિસ્તાન) ની યોજના સ્પષ્ટ કરી તેની યોજના પ્રમાણે પંજાબ, અફઘાન સરહદ પરનો પ્રદેશ, કાશ્મીર, સિંધ અને બલુચિસ્તાનને પાકિસ્તાનમાં સમાવવામાં આવે પ્રથમ ચાર વિસ્તારોના નામના પ્રથમ ચાર અક્ષરોને જોડીને તેમજ છેલ્લા પ્રદેશના નામના છેલ્લા અક્ષરોજોડીને પાકિસ્તાન (Pakistan)શબ્દ યોજવામાં આવ્યો."[૪]

"ઈકબાલે પાકિસ્તાનનો ખ્યાલ રજુ કર્યો તે પહેલાં પાંચ વર્ષ (૧૯૨૫) લાલા લજપતરાયે હિંદમાં બંન્ને કોમોમાં અવિરત ચાલુ રહેતા ઝઘડા અને અદેખાઈને શાંત કરવા માટે હિંદના ઉ. પૂર્વ અને ઉ. પશ્ચિમને મુસ્લિમ પ્રાંતોની રચનાનું સૂચન કર્યું હતું. (Modern Review-1925 : PART-IP. 489)."

ઈકબાલે મૂડીવાદી પ્રથા તથા જમીનદારો પ્રથાનો કડક વિરોધ કર્યો હતો. આ વિરોધ કરવા તેમણે આધ્યાત્મિકનો આધાર લીધો હતો. પોતાની કવિતાઓ દ્વારા તેમણે મૂડીવાદીઓથી થતાં શોષણને વખોડ્યું હતું. "૧૯૩૮ માં તેમણે પોતાના એક કાવ્યમાં પૂર્વના દેશોના પતનનું કારણ છે. આ આધિપત્યે તેમના વિચારોની શુદ્ધતા અને મૌલિકતા અને સ્વતંત્રતાનો નાશ કર્યો છે. તેથી પૂર્વના દેશોએ પશ્ચિમની રાજકીય અને આર્થિક ગુલામીનો નાશ કરવો જોઈએ. ભલે પછી તે માટે તેમને ભુખે મરવું પડે ભલે પછી તેમને જીવનની મહત્વની જરૂરિયાતો વગર જીવવું પડે તેમને એવું સૂચન કર્યું છે કે પૂર્વના દેશોની પ્રજાઓએ બધા લોકોની સ્વતંત્રતાના પાયા પર ધાર્મિક રાજ્યની સ્થાપના કરવી જોઈએ. કે જેમાં દરેક વ્યક્તિએ યોગ્ય અને કાયદેસરના સાધનો વડે પોતાનું જીવન જીવવું જોઈએ.

પોતાના કબજામાં જે કોઈ હોય તે પત્યે દરેક માલિક તરીકે નહિ પરંતુ એક એક દ્રષ્ટિ તરીકે વર્તવું જોઈએ." તેમણે યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદની પણ કડક ટીકા કરી હતી. તેમનો મત હતો કે સામ્રાજ્યવાદઓએ તેમનો ભોગ બનેલા ગરીબોનું શોષણ કર્યું હતું. તેમણે ક્રોંગ્રેસનો પણ વિરોધ કર્યો કારણ કે તેમના મત પ્રમાણે કોંગ્રેસ એ મૂળભૂત રીતે મૂડીવાદીઓનું સંગઠન હતું. આથી જ તેઓ હિંદી રાષ્ટ્રવાદને મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદ સ્વરૂપે નિહાળતા હતા.

મુલ્યાંકન :

ઈકબાલ ઉર્દૂના કવિ હતાં. તેમણે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું ઊંડું અધ્યયન કર્યું હતું. છતાં વીસમી સદીના વૈજ્ઞાનિક અને બુદ્ધિવાદી પ્રવાહોમાં તેમણે મુસ્લિમ સમાજના પુનરૂત્થાન માટે ધાર્મિક આધારો લીધા તેને કારણે તેમના વિચારોમાં અનેક વિસંગતિઓ આવી ગઈ. એક રાજકીય ચિંતક તરીકે તેઓ કોઈ વિશિષ્ટ સમકાલીન વિચારધારાના સમર્થક નથી બની શક્યા. દેશના ભાગલા પાછળ તેમના વિચારોની ઘણી મોટી અસર હતી. ઈકબાલ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો માટે એક આગેવાન ચિંતક અને સાહિત્યકાર હતાં, અને મુસ્લિમોને એક ચોક્કસ ધ્યેય તરફ લઈ જવામાં સફળ નિવડ્યાં હતા.[૫]

પાદનોંધ :

(૧) ઝાલા ધર્મેન્દ્રસિંહ ડી. "આધુનિક ભારતના ચિંતક", યુનિ, ગ્રંથનિર્માણબોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૨ પૃ.૮૫.

(૨) એજન, પૃ. ૮૬-૮૭.

(૩) શેઠ સુરેશભાઈ પી. "ભારતમાં સામાજિક અને ધાર્મિક ચળવળો (૧૮૧૮-૧૯૬૦) યુનિ, ગ્રંથનિર્માણબોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ, દ્વિતિય આવૃત્તિ-૧૯૯૯, પૃ.૧૩૮.

(૪) એજન, પૃ. ૧૩૯-૧૪૦.

(૫) પૂર્વોક્ત, ઝાલા ધર્મેન્દ્રસિંહ ડી. પૃ.૮૭.

काल भेद :

6

सुमित्रा ठक्कर
पी एच.डी. एम एस युनी. बरोदा

लोकानामन्तकृत् काल : कालोऽन्यः कलनात्मक : ।
स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तश्चामूर्त उच्यते ।।

अर्थात् कालभेद इत्यनेनोपस्थितं कालं प्रथमं निरूपयितुंस्तावत् कालम् विभजते। कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डायमानः शास्त्रान्तर प्रमाणसिद्धः। लोकानां जीवानामुपलक्षणादचेतनानामापि अन्तकृद्विनाशकः। यद्यपि कालस्तेषामुत्पतिस्थितिकारकस्तपपि विनाशस्यानन्तत्वात् कालत्वप्रतिपादनाय चान्तकृदित्युक्तम्। अन्तकृदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थितिकृदित्युक्तमन्यथा नाशासम्भवात्। अतएव।

इत्याद्युक्तं ग्रथान्तरे। अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः। कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः। ज्ञातुं शक्य इत्ययं स द्वितीय : कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः। तदाह। स्थूलसूक्ष्मत्वादिति । महत्त्वाणुत्वाभ्याम्। मूर्तः। इयताऽवच्छिन्नपरिमाणः। अमूर्तस्तदभिन्नः कालतत्त्वविद्‌भिः कथ्यते। चकारो हेतुक्रमेण मूर्तामूर्तकमार्थकः। तेन महान् मूर्तः कालोऽणुरमूर्तः काल इत्यर्थः

प्राणादिः कथितो मूर्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्तसंज्ञकः
षड्भिःप्राणैर्विनाडीस्यात्तत्वष्ट्या नाडिका स्मृताः।।१ ।।
नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरत्रं प्रकीर्तितम्।
तत् त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा।।२ ।।

अथोक्तं भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तदवान्तर भेदेषु भेदद्वयमाह। प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्ती कालो दश-गुर्वक्षरोच्चार्यमाण आदिर्यस्य एतादृशः प्राणान्तर्गतो मूर्तः काल उक्तः। त्रुटिराद्या यस्य एतादृशः काल एकप्राणान्तर्गततस्त्रुटितत्परादिकोऽमूर्तसंज्ञः। अथामूर्तस्य मूर्तादिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेन प्रधानतयानन्तरोद्‌दिष्टस्य भेदप्रतिपादनमुपेक्ष्य मूर्तकालस्य व्यवहारायोग्यत्वेन प्रधानतया प्रथमोद्‌दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पल घट्यावाह। षड्भिरिति। षट्प्रमाणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्टया घटिकोक्ता कालतत्वज्ञैः।।

अथ दिनमासावाह। घटीनां षष्ट्याहोरात्रं नाक्षत्रमुक्तम्। तुकारादहोरात्रस्य नाक्षत्रत्वोक्तया उक्तघट्या अपि नाक्षत्रत्वमुक्तम्। एतत् षष्टिघटीभिर्भचक्रपरि वर्तनात्। नाक्षत्रदिनानां त्रिंशत्संख्या मासो नाक्षत्रः। मासानामनेकत्वेन सावन मासस्वरूपमाह। सावन इति तथा त्रिंशदहोरात्रैः सूर्योदयसम्बद्धैस्तदवधिकैः सूर्योदयादिसूर्योदयान्तकालरूपैकाहोरात्रमानमानमापितोरित्यर्थः। सावनोमासः।।

विमर्श - काल मान

१० दीर्घाक्षर उच्चारण काल = १ प्राण = १० विपल

६ प्राण = (१० × ६) = ६० विपल = १ पल

६० पल = नाडी

६० नाडी = १ अहोरात्र (नाक्षत्र)

३० अहोरात्र = १ मास

चान्द्रसौरमासनिरूपणम्

ऐन्दवस्तिथिभिस्तदत् संक्रान्त्या सौर उच्यते।
मासैद्ववशिभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते।।१३ ।। सू.सि.

अथ चान्द्र सौरमासनिरूपणपूर्वकं वर्षं वदन् दिव्यदिनमाह तद्वत् त्रिंशता तिथिभिश्चान्द्रो मासस्तत्र दर्शान्तावधिकः पूर्णिमान्तावधिकश्च शास्त्रे मुख्यतया प्रतिपादितः। अत्र शास्त्रे तु दर्शान्तावधिक एव मुख्यः। इष्टतिथ्य वधिकस्तु

मासो गौणः। संक्रान्त्यवधिकेन कालेन सौरो मासो मानज्ञैः कथ्यते। संक्रान्तिस्तु सूर्यमण्डलकेन्द्रस्य राश्यादि प्रदेशसञ्चरणकालः। द्वादश भिर्मासैर्वर्षम्। यन्मानेन मासास्तन्मानेन वर्षं ज्ञेयम्। तद्वर्षं सौरमासस्यासन्नत्वात् सौरम्। अहः अहोरात्रं दिव्यम्। तद्वर्षं सौरमासस्यासन्नत्वात् सौरम्। अहः अहोरात्रं विद्ययम्। दिवि भवम्। सौरवर्षं देवानामहोरात्रमानं मानतत्वज्ञैः कथ्यत इत्यर्थः

सुरासुराणां दिनरात्रिव्यवस्था

सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्।
तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च ।। १४ ।। सू.सि.

ननु देवानां यथाहोरात्रमुक्तं तथा दैत्यानामहोरात्रं कथं नोक्तमित्यतस्तदुत्तरं वदन् देवासुरयोर्वर्षमाहदेवदैत्यानां बहुत्वाद्बहुवचनम्। अन्योऽन्यम् परस्परं विपर्ययात् व्यत्यासात्। अहोरात्रम्। अयमर्थः। देवानां यद्दिनं तदसुराणां रात्रिः। देवानां या रात्रिस्तदसुराणां दिनम्। दैत्यानां यद्दिनं तद्देवानां रात्रिः दैत्यानां या रात्रिस्तद्देवानां दिनमिति। तथा च देवदैत्ययोर्दिनरात्र्योरेव व्यत्यासाद् भेदो न मानेनेति। तयोरहोरात्रस्यैकयाद् देवाहोरात्रमानकथनैव दैत्याहोरात्रमानमुक्तमिति भावः। युगकथनार्थं दिव्यवर्षं परिभाषया सगममपि विशेषद्योतनार्थं प्रकारान्तरेणाह - तत्षष्टिरिति। दिव्याहोरात्रषिटः । देवर्त्तुरूपा वर्षर्त्तुभिः षड्भिगुणता दिव्यमासुरं दैत्यसम्बन्धि। चः समच्चये । तेन द्वयोरित्यर्थः। वर्षम। एवरारस्तयोर्दिनरात्र्योर्भेदेन वर्षभेदः स्यादिति मन्दश[1]ानिवारणार्थम्।

उपपति : - मेषादि षड्राशिषु रविरुत्तरगोले भ्रमति। सौम्ययाम्युध्रुवयोः क्षितिजवृतं नाडीवृत्तमेव भवति। मेषादि कन्यान्तानि अहोरात्रवृत्तानि नाडीवृत्तादुदग्गतानि भवन्ति। अतः सौम्यध्रुवस्थानवासिनां कृते मेषादौ सूर्योदयः कन्यान्ते च सूर्यास्तः भवति।

महायुगप्रमाणम्

तद्द्वादशसहस्त्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्।
सूर्योब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ।। १५।। सू.सि.
सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्।
कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया।।१६।।

अथ कल्पमानं विवक्षुः प्रथमं युगमानमन्यदपि श्लोकाभ्यामाह। तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादशसहस्त्राणि चतुर्युगम्। चतुर्णां युगानां कृतत्रेताद्वापर- कल्याख्यानां समाहारो योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः। एतद्द्योतनार्थं चतुरित्युक्तिरन्यथा युगमित्युक्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तेः। मानाभिज्ञैरुक्तम्। अथ सौरमानेन तत्संख्यां विशेषं चाह – सूर्याब्दसंख्ययेति। तद्देवासुरमानेनोक्तं चतुर्युगं द्वादशसहस्त्रवर्षात्मकं महायुगं सन्ध्या- सन्ध्यांशसहितम्। युगचरणस्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्या सन्ध्यांशाभ्यां युक्तं तदेव सन्ध्यासन्ध्यांशौ अन्तर्गतौ न पृथक् यत्र एतादृशम् सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिसागरैः। अ[1]नां वामतो गतिरित्यनेन द्वात्रिंशदधिकैः चतुः शतमितैः अयुतेन दशसहस्त्रेण गुणितैः। खचतुष्कद्वात्रिंश्चतुर्भिः परिमितं ज्ञेयम् इत्यर्थः। अथ चतुर्युगान्तर्गतयुगाङ्घ्रीणां विशेषतो मानाश्रवणात् समं स्याद् – श्रुतत्वादिति न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थांशो मानमिति चतुर्युगमित्येनेन फलिंत निषेधित। कृतादीनामिति। कृतत्रेताद्वापर-कलियुगानाम्। धर्मपादव्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या। इयं वक्ष्यमाणा व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं स्थितिः अयमर्थः। कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मानमधिकम्। ततः त्रेतायां धर्मस्य त्रिपादवत्वात् तदनुरोधेन त्रेतामानं न्यूनम्, एवं द्वापर-कल्योधर्मस्य क्रमेण द्वयेकचरणवत्वात्। कृतत्रेतामानाभ्यां क्रमेणोक्तानुरोधान्यूनमानम्। न तु समं मानमिति।

उपपत्तिः-३६० सावनदिवसानां = १वर्षम् = १ दिव्यदिनम्।।
अतः ३६० वर्षाणामेकं दिव्यवर्षम्।
१२००० दिव्यवर्षाणामेकं महायुगम्।
अतः१२००० × ३६० = ४६२०००० सौरवर्षाणि।

युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्वेकसंगुणः।
क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः।। १७।। सू.सि. ।।

अर्थात सर्वधर्मचरणयोगेन दशामितेन महायुगं भवति तर्हि स्वस्वधर्मचरणैः किमित्यनुपातेन पूर्वोक्तफलितेन कृतादि युगानां मानज्ञानं सविशेषमाह - प्रगसुक्त – दिव्यवर्षद्वादश सहस्त्रमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः। चतुर्द्धा क्रमेण चतुस्त्रिद्वोकैर्गुणितः गुणक्रमात् कृतयुगादीनां कृतत्रेताद्वापरकलियुगानां मानं स्यात् इति शेषः। ननु मनुग्रन्थे कृतादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००, ३०००, २०००, १०००, अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००घ ३६००,२४००, १२००, इति विरोध इत्यत आह – षष्ठ इति। स्वकः स्वसम्बन्धी षष्ठो विभागः सन्ध्ययोः आद्यन्तसन्ध्योः एक्यकाल इति शेषः। तथा च मदुक्तमानानि ४८००,३६००,२४००,१२००, एषां षडंशाः ८००, ६००, ४००, २०० एते स्वस्वयुगानाम् आद्यन्तयोः सन्ध्योर्योगा इत्येषामर्धं सन्धिकालः। प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकालः ४००, ६००, २००, १००, अनेन प्रत्येकं मदुक्त मानं न्यूनीकृतं ग्रन्थान्तरोक्तं केवल मानं भवति न स्वसन्धिभ्यां सहितम्। यथा कृतादिसन्धिः ४००, कृतमानम् ४०००, कृतान्तसन्धिः ४००, त्रेतादिसन्धिः ६००, द्वापरान्तसन्धिः १००, कलिमानं १०००, कल्यन्त सन्धिः १००, एवं च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्वसम्बन्धात् सन्ध्योस्तदन्तर्गतत्वाच्चयेति न विरोध इति भावः।।

यथा - चतुर्युग (महायुग) = १२००० दिव्यवर्ष
१२००० × १/१० = १२०० दिव्यवर्ष महायुगस्य दशमांशसौरवर्ष
१२००×४ = ४८०० दिव्यवर्ष, कृत (सत्य)युग १७२८०००
१२००×३ = ३६०० दिव्यवर्ष त्रेतायुगम् १२९६०००
१२००×२ = २४०० दिव्यवर्ष द्वापरयुगम् ८६४०००
१२००×१ = १२०० दिव्यवर्ष कलियुगम् ४३२०००
सन्धि
कृत युग ४८०० × १/६ = ८०० दिव्य वर्ष सन्धि
(४०० प्रथम सन्धि + ४०० द्वितीय सन्धि)
त्रेता ३६०० × १/६ = ६०० दिव्य वर्ष सन्धि (३०० + ३००९
द्वापर २४००×१/६ = ४०० दिव्य वर्ष सन्धि (२०० + २००)
कालि १२०० × १/६ = २०० दिव्य वर्ष सन्धि (२०० + २००९
सन्ध्या-सन्ध्यांशयोः युगमानानि
दिव्य वर्षम् सौरवर्षम्
४८००-८००=४००० कृतयुग १४४००००
३६००-६००=३००० त्रेतायुग १०८००००
२४००-४००= २००० द्वापरयुग ७२००००
१२००-२००=१००० कलियुग ३६००००

ससन्धिनुप्रमाणम्
युगानां सप्तपिः सैका सन्वन्तरमिहोच्यते।
कृताब्दसङ्ख्यस्तस्योन्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः ।। १८ सू.सि. ।।

अथ कल्पमानर्थं मनुमानं तत्सन्धिमानं च आह - युगानां सैकासप्तातिरेक - सप्ततिर्महायुगमित्यर्थः। इह मूर्तकाले मन्वन्तरं मन्वारम्भतत् समाप्तिकालयोः अन्तरकालमानम् इत्यर्थः मूर्तकालमानभेदाभिज्ञैः कथ्यते। तस्य मनोः अन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसंख्या मदुक्तकृतयुगवर्षमितिः सन्धिः कालविद्भिः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भर्यन्तं भूतभाविमत्वोः अन्तिमादि सन्धिरूपैककालेन कथितः तत्स्वरूपमाह - जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तम्मिन् लोकसंहारकाले भवति।

ससन्धस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश।
कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशं स्मृतः।। १९ सू.सि. ।।

अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह - ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वस्वसन्धिसहिताश्चतुर्दश संख्याकाः कल्पकाले ज्ञाताव्याः। स्वसन्धियुक्त चतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः। ननु ग्रन्थान्तरे कल्पमान युगससहस्त्रं त्वया तु युगमानम् एकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२००००, कृताब्द १७२८०००, युक्तं ससन्धिमनुमानं ३०८४४८०००, इदं चतुर्दशगुणं कल्पप्रमाणं कृतोनं युगसहस्त्रमित्यत आह - कृतप्रमाण इति। कल्पादौ प्रथमममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्दशत्वऽपि आद्यः पञ्चदशकः सन्धिः कालज्ञैरुक्तः। तथा च कृतवर्षानन्तरं प्रथमममन्वारम्भ इति तद्वर्षयोजनेन अविरोध इति भावः ।।

विशेष : — ७१ महायुगानि = १ मनुः

१४ मनवः + १६ सन्धयः (कृतयुग) = १ कल्पाः।

१ महायुगानि = १२००० दिव्यवर्षणि = ४३२०००० सौर वर्षाणि

१ मनु = ७१ महायुगानि = ७१×१२०००=८६२००० दिव्य वर्षाणि

= ३०६७२०००० सौर वर्षाणि

१ कल्पा= १४ मनवः + १६ सन्धयः (कृतयुग)

= (१४×८६२०००)+(१६+४८००)

= (११९२८०००)+(७२०००)=१२०००००० दिव्यवर्षाणि

= ४३२००००००० सौरवर्षाणि।

ब्राह्मदिवसप्रमाण्

इत्थं युगसहस्त्रेण भूतसंहारकारकः।
कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती।। २० सू.सि. ।।

अथ ब्रह्मणो दिनरात्र्योः प्रमाणमाह — इत्थं पूर्वोक्तप्रकार सिद्धेन युगसहस्त्रेण भूतसंहारकारको ब्राह्मलयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्ध्यहो दिनं कालज्ञैरुक्तम्। तस्य ब्रह्माणः तावती दिनपरिमिता शर्वरी रात्रिः, कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः।।

ब्रह्मणः आयुषः प्रमाणम्

परमायुःशतं तस्य तयाऽहोरात्रसङ्ख्यया।
आयुषोऽर्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः ।। २१ सू.सि. ।।

अथ ब्रह्मणः आयुः प्रमाणमतीतवयः प्रमाणं च आह — परम परं श्रृणु पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं श्रृणु त्वम्। यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम्। त्वं तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्वोक्तया अहोरात्रमित्या कल्पद्वपरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायु : शरीरधारणकालं जानीहि। एतदुक्तं भवति। अहोरात्रमानात् पूर्वपीरभाषया मासमानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया ब्रह्मणो वर्षमानमेतत् शतसंख्यया ब्रह्मयुरिति। न तु यथा श्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः कीटादीनामपि दिनसंख्यया आयुषोऽनुक्ते सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात्। "निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्।" इति विष्णुपुराणोक्तेश्च। एतेन परमायुरिति निरस्तम्। ब्रह्मणोऽनियतायु र्दायासम्भवात्। तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पंचाशद्वर्षपरिमितमितं गतम्। अयं वर्तमान आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्तमान इति फलितार्थः

ग्रन्थारम्भकाले कल्पादितोगताब्दाः

कल्पादस्माच्च मनव : षड् व्यतीताः ससन्धयः।
वैवस्वतस्य च मनोर्युगनां त्रिघनो गतः।।
अष्टाविंशाद्युगादस्माद्यातमेतम् कृतं युगम्।

अतःकालं प्रसङ्ख्याय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत।।

अथ वर्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतद्गतमित्याह। अस्माद्वत्तमानात् कल्पाद् ब्रह्म दिवसात् षट्संख्याका मनव एकसप्तति युगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता व्यतीता गताः। चकार आयुषोऽर्द्धमितमिति प्रागुक्तेन समुंच्चयाथकः। वर्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवस्वताख्यस्य युगानां त्रिधनः त्रयाणां घन : स्थानत्रयस्थित तुल्यानां घातः सप्त विंशतिसंख्यात्मको गतः। सप्तविंशति- युगानि गतानि इत्यर्थः। चः समुच्चये।। २२।।

अथ वर्तमानयुगस्पति गतमेतदिति वदन् अभिमतकालेऽग्रतो वर्षगतः कार्य इत्याह। अष्टाविंशतितमाद्वर्तमानात् महायुगात् एतत् अल्पकालेन पूर्वकाले साम्प्रतं स्थितं कृतं युगं गत्म। अतः कृतयुगान्तानन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसंख्याय गणयित्वा संख्यां पंचस्थानस्थितां भिन्नाम् एकत्रैकस्थाने पिण्डयेत् सङकलनविषयां कुर्यात्। सर्वेषां गतानां योगं कुर्यादित्यर्थः।।

कालगणना – ६ मनवः + ७ सन्धयः + २७ महायुगानि + कृतयुगम्

= कल्पादि तः सत्ययुग पर्यन्तः कालः।

यथा-१ मनु = ८६२००० दिव्य वर्षाणि (=३०६७२०००० सौरवर्षाणि)

मनुः६×८६२०००=६११२०००

सन्धिः७×८६२०००=३३६००

महायुगम्२७×१२०००=३२४०००

कृतयुगम्४८००=४८००

योग=६४७४४०० दिव्य वर्षानि

कल्पादितः सत्ययुगपर्यन्तानि दिव्यवर्षाणि ।

सौर वर्षो में

६ मनव= ३०६७२००००×६ = १८४०३२००००

७ सन्धयः= १७२८०००×७= १२०९३०००

२७ महायुगानि= ४३२०००००×२७= ११६६४००००

१ कृतयुगानि= १७२८०००= १७२८०००

योगः= १९७०७८४००० सौरवर्षाणि

कल्पारम्भात् सत्ययुगान्तवर्षगणाः

सृष्टिकालप्रमाणम्

ग्रहर्क्ष-देव दैत्यादि सृजतोऽस्य चराचरम्।

कृताद्रिवेदा दिव्याब्दाः शतघ्ना वेधसो गताः २४ सू.सि. ।।

अथ कल्पादितो ग्रहादिभचक्रनियोजनकालं, ग्रहगतिप्रारम्भरूपमाह। अस्य वर्तमानस्य ब्रह्मणो ग्रहनक्षत्रदेवदैत्यमानवराक्षसभूपर्वतवृक्षासभूपर्वतवृक्षादिकं चराचर जङ्गम स्थावरात्मकं जगत् सृजतः सृजतीति सृजन् तस्य जगन्निर्मायकस्य शतसंख्या गुणिताः चतु सप्तत्यधिकः चतुः शतसंख्या दिव्याब्दा गताः एभिर्दिव्यवर्षैः ग्रह- सृष्ट्यादि प्रवहवायुनियोजनान्तं कर्म ब्रह्मणा कृतमिति फलितार्थः

श्री शङ्कराचार्य के काव्यग्रन्थों में अद्वैतवाद – एक अनुशीलन

प्रस्तोत्री
प्रो. डॉ. योगिनी हिमांशु व्यास
प्रोफेसर- इन्चार्ज : अनुस्नातक केन्द्र
अध्यक्ष: संस्कृत विभागः
उमा आर्ट्स एण्ड नाथीबा कोमर्स
महिला कोलेज, गांधीनगर

7

अद्वैत वेदान्त के प्रतिष्ठाता, अलौकिक प्रतिभा और तेजस्विता से संपन्न, अद्वितीय साधना तथा भास्वर चेतना से युक्त शङ्काचार्य का भारतीय दर्शनशास्त्र के इतिहास में प्रमुख स्थान है। उनका अद्भूत व्यक्तित्व विश्व-दर्शन का प्रेरणाकेन्द्र बना हुआ है। सृष्टि के मूल में जो महामौन है, जो दक्षिणामूर्ति है, जो प्रपञ्चोपशम, शान्ति, शिव सर्वात्मा अद्वैत है वही आद्य शङ्कराचार्य के रुप में अवतरित हुआ। बत्तीस वर्ष की अल्प आयु में, जन्म से लेकर महाप्रयाण तक उन्होंने जो कुछ प्रदान किया वह सभी अद्वैत दर्शन की निष्पत्ति है, अद्वैत-दर्शन की सिद्धि है, निर्वहन है, मीमांसा है, प्रकटन है।

हमारे शास्त्रकारों ने पते की बात कही है, कि काव्य रचना की शक्ति भगवती शारदा की अनुकम्पा का प्रसाद है। संसार में मनुष्य का जन्म मिलना ही कठिन होता है, उस पर विद्या का अर्जन दुर्लभ होता है, विद्या सम्पन्न होने पर कवित्व की प्राप्ति अनुपम घटना है, और उस पर कविता लिखने का सामर्थ्य तो संसार में नितरां दुर्लभ है –

नरत्वं दुर्लभ लोके, विद्या तत्र सुदुर्लभा।
कवित्वं दुर्लभं तत्र, शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ।।

शङ्कराचार्य के पाण्डित्य के विषय में देखें तो प्रस्थान-त्रयी जैसे कठिन अर्थदुरुह अध्यात्म-ग्रन्थों के अभिप्राय को अपने भाष्यों में बहुत सुगमता और सरलता से समझाया है। मनोरम दृष्टान्तों के सहारे आचार्य ने अपने- अद्वैत सिद्धान्त का प्रतिपादन इतने प्रकार से किया है कि उसके समझने में संशय नहीं रह जाता। इस विषय में आचार्य शङ्कर को हम भारतीय दार्शनिकों के शिरोमणि मानें तो कथमपि अत्युक्ति न होगी। जिस प्रकार कोई धनुर्धर अपना तीर चलाकर लक्ष्य के मर्मस्थल को विद्ध कर देता है, इसी प्रकार आचार्य ने अपना तर्करुपी तीर चलाकर विपक्षियों के मूल सिद्धान्त को छिन्न-भिन्न कर दिया है। मूल सिद्धान्त का खण्डन होते ही अन्य सिद्धान्त बालू की भींत के समान भूतलशायी हो जाते हैं।

पाण्डित्य के अतिरिक्त आचार्य की कवित्व शक्ति भी अनुपम है। आचार्य की कविता पढकर सचमुच विश्वास नहीं होता कि यह किसी तर्ककुशल पण्डित की रचना है। शंकर की कविता निःसंदेह रस और भावों के सायुज्य से युक्त है, आनन्द का अक्षय स्रोत है, उज्जवल अर्थरत्नों की मनोरम पेटिका है, कमनीय कल्पना की ऊँची उड़ान है। उनकी कविता में शब्द-सौन्दर्य इतना अधिक है कि शब्दों की माधुरी चखकर चित्त अन्य विषयों से हटकर इस मनोरम काव्य-प्रवाह में प्रवाहित होने लगता है। कौन ऐसा भावुक होगा जिसका मनमयूर 'भज गोविन्दम्' स्तोत्र की भावभंगी पर नर्तन नहीं करता?

'भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते
प्राप्ते सन्निहिते ते मरणे नहि नहि रक्षति डुकृञकरणे'

-की मधुर स्वरलहरी हमारे कानों में जब सुधा बरसाने लगती है, तब श्रोता इस दुःखमय जगत् से बहुत ऊँचे उठकर किसी अलौकिक लोक में पहुँच जाता है और सद्यः ब्रह्मानन्द का आस्वाद लेने लगता है। 'आनन्दलहरी' सचमुच सहृदयों के चित्त में आनन्द का संचार करती है। भगवती को आचार्य के चिदानन्द की लता बतलाते हुए कवि कहते हैं –

हिमाद्रेः सम्भूता सुललित करैः पल्लवयुता
सुपुष्पा मुक्ताभिर्भमरकलिता चालकभरैः ।
कृतस्थाणुस्थाना कुचफलनता सूक्तिसरस
रुजां हन्त्री-गन्त्री विलसति चिदानन्दलतिका ।।

आनन्दलहरी-6 ।।

अर्थात् चिदानन्दमयी भगवती जंगम-लता है, जो हिमालय से उत्पन्न हुई है, सुन्दर हाथों से पल्लवयुक्त है, मोतियां- फूल के समान है, बालों के भार से वह भ्रमर से सम्पन्न है, स्थाणु (शिव तथा ठूँठ चेड़) पर वह आश्रय लेनेवाली है, स्तनों के फल से वह नम्र है, सूक्तियाँ से सरस है तथा रोगों को नष्ट करनेवाली औषधि है।

बूढे बैल पर सवारी करना, श्मशान भूमि में क्रीडा करना, हाथों में सर्पों का आभूषण होना- यह सब भगवान शिव के ऐश्वर्य तथा सौभाग्य का कारण माता पार्वती ही है। शंकराचार्य कहते हैं –

वृषो वृद्धो यानं विषमशनमाशा निवसनं
श्मशानं क्रीडाभूर्भजगनिवहो भूषणिविधिः ।
समग्रा सामग्री जगति विदितैवं स्मररिपो-
र्यदेतस्यैश्वर्य तव जननि सौभाग्यमहिमा ।।

आनन्दलहरी – 16 ।।

'सौन्दर्यलहरी' तो अपनी-काव्यकला तथा आध्यात्मिकता के निदर्शन में संस्कृत के स्तोत्र-साहित्य में एक देदीप्यमान रत्न है जिसकी स्निग्ध प्रभा शताब्दियों से भक्त हृदयों को शीतलबनाती है। इस स्तोत्र के पद्यों में कल्पना की ऊँची उड़ान, अर्थों की नवीनता तथा भावों की मनोहरता के दर्शन होते हैं।

तनोतु क्षेमं नस्तव वदन सौन्दर्यलहरी
परीवाहः स्रोतः सरणिरिव सीमन्तसरणी ।
वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरी भारतिमिर
द्विषां वृन्दैर्बन्दीकृतमिव नदीनार्ककिरणम् ।।

भगवती कामाक्षी के सीमन्त तथा सिन्दूररेखा का यह वर्णन वस्तुतः साहित्य-संसार के लिए कल्पना की कमनीयता का एक अभिराम उदाहरण है।

देवता की दृष्टि से 'सौन्दर्यलहरी' और 'आनन्दलहरी' शाक्तस्तोत्र है, जबकि 'शिवानन्दलहरी' शतक-स्तोत्र है। इस स्तोत्र में शिवतत्त्व की महनीयता, शिव की शरणागति, शैवी भक्ति की अनन्यता, भक्त और भगवान के बीच का अविनाभावि सम्बन्ध, अपराध-क्षमायाचना आदि विषयों का निरुपण किया गया है। शंकराचार्य की दृष्टि में भक्ति भाव से परमात्मा के चरण में रहना- यही सर्वोत्तम भक्तियोग है।

गुहायां गेहे वा बहिरपि वने वाऽद्रिशिखरे
जले वा वह्नौ वा वसतु वसतेः किं वद फलम् ।
सदा यस्यैवान्तः करणमपि शम्भो तव पदे

स्थितं चेद्योगोऽसौ स च परमयोगी स च सुखी ।।

शिवानन्दलहरी.12 ।।

इस लहरी में शिव की ब्रह्मरूपता पौराणिक कथा- संकेतों के द्वारा सिद्ध की गयी है। भक्ति के द्वारा ब्रह्मसाक्षात्कार, अद्वैतानुभूति दिखानेवाले शैव पंथ का माहात्म्य सुन्दर ढंग से दर्शित किया गया है।भक्ति और ज्ञान के आश्रययुक्त, अद्वैत ध्वनि इस लहरी में पद- पद में तरंगित होती है। शिवभक्ति का अन्तिम लक्ष्य मोक्ष यानि बन्धनमुक्ति है। अज्ञान ही बन्धन का कारण है। ज्ञान ही बन्धनों से मुक्ति दिलवाता है और ज्ञान ही परमात्मकृपा भक्ति का फल है –

आद्याविद्या हृद्गता निर्गतासी द्विधा हृद्या हृद्गता त्वत्प्रसादात् ।
सेवे नित्यं श्रीकरं त्वत्पदाब्जं भावे मुक्तेर्भाजनं राजमौले ।।

शिवानन्द लहरी- 91

श्री शंकराचार्यने परमात्मानुभूति की चार कथाएँ निरूपित की है – सारूप्य, सामीप्य, सालोक्य और सायुज्य।

सारूप्यं तवपूजने शिव महादेवेति संकीर्तने
सामीप्यं शिवभक्तिधुर्यजनता साङ्गत्यसम्भाषणे।
सालोक्यं च चराचरात्मकतनु ध्याने भवानीपते
सायुज्यं मम सिद्धमन्त्र भवति स्वामिन्कृतार्थोऽस्म्यहम् ।।

कविता-कन्या के रूपक चित्र में भी आदर्श कविता तो आदर्श कन्या की तरह सर्वालङ्कारयुक्ता, सरलपद सम्पन्ना, सुवृत्ता, सुवर्णा, सरसगुणसम्पन्ना, ध्वनिसम्पन्ना और कल्याणकारिणी बतायी गई है। ऐसी कविता-कन्या को भक्त कवि शंकर भगवती के श्रीचरणों में समर्पित करते हैं –

सर्वालङ्कारयुक्तां सरलपदयुक्तां साधुवृत्तां सुवर्णां
सद्भिः संस्तूयमानां सरसगुणयुतां लक्षितां लक्षणाढ्याम् ।
उद्यद्भूषाविशेषामुपगतविनयां द्योतमानार्थरेखां
कल्याणी देव गौरीप्रिय मम कविताकन्यकां त्वं गृहाण ।।

'विवेक चूडामणि' में माया की दो शक्तियों का उल्लेख है – (1) आवरण शक्ति- यह तमोगुण की शक्ति है। इसके कारण वास्तविकता छिप जाती है। यह विक्षेप शक्ति के विस्तार का हेतु भी है। (2) विक्षेप शक्ति- यह रजोगुण की स्थिति है। लिंगदेह से लेकर सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड को यह उत्पन्न करती है।

आवरणशक्ति के संसर्ग से युक्त पुरुष को अभावना, विपरीत भावना, विप्रतिपत्ति आदि दोष छोडते नहीं है, और विक्षेप शक्ति उसे जन्मान्तर में भटकाती रहती है। विवेक चूडामणि में बताया कि सत्त्वगुण से मनुष्य को अमानित्व, यम-नियम, श्रद्धा-भक्ति, वैराग्य, मुमुक्षुता आदि दैवी सम्पत्ति प्राप्त होती है। विशुद्ध सत्त्वगुण से परम शान्ति, परमानन्द, आत्मानुभव व परमात्मनिष्ठा की प्राप्ति होती है। इससे स्पष्ट है कि सत्त्व गुण की शक्ति उन्मोचक शक्ति है। अद्वैत-दर्शन के सार का प्रतिपादन करते हुए शंकर कहते हैं –

वेदान्त-सिद्धान्त-निरुक्ति-रेषा ब्रह्मैव जीवः सकलं जगच्च ।
अखण्ड-रूप-स्थितिरेच मोक्षो ब्रह्माद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम् ।।

विवेक चूडामणि- 479

कनकधारा स्तोत्र करुणासागर शंकर की प्रथम लहरी है। एक निर्धन वृद्धा की धर्म निष्ठा से विस्मित-विगलित- रोमांचित होकर बाल-हर पहुँच जाते हैं हरि के अन्तःपुर में और पुरुषोत्तम-प्रेम में निमग्न लक्ष्मी वृद्धा की कुटिया में अवतरित होती है।

अङ्गं हरेः पुलक-भूषणमाश्रयन्ती
भृङ्गाङ्गनेव मुकुलाभरणं तमालम्...... ।

गीर्देवतेति गरुडध्वजसुन्दरीति
शाकम्भरीति शशिशेखर-वल्लभेति।
सृष्टि-स्थित प्रलय-केलिषु संस्थिता या
तस्यै नमस्त्रिभुवनैक-गुरोस्तरुण्यै ।।
श्रीकनकधारास्तोत्रम् – 10

अद्वैत दर्शन को समझाने के लिए श्रीकनकधारा-स्तोत्र का यह श्लोक ही पर्याप्त है। 'मनीषा-पंचक' के –

ब्रह्मैवाऽहमिदं जगच्च सकलं चिन्मात्रविस्तारितं
सर्वं चैतदविद्यया त्रिगुणयाऽशेषं मया कल्पितम्।
इत्थं यस्य दृढा मतिः सुखतरे नित्ये परे निर्मले
चाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम ।।

श्लोक में शंकर अपने निश्चय को प्रकट करते हैं –

'जो शुद्ध- चैतन्य (संवित्) जाग्रत, स्वप्न एवं सुषुप्ति में स्पष्ट रूप से विस्तृत होता है, एवं ब्रह्मा से लेकर चींटी (तात्पर्य कि सूक्ष्मातिसूक्ष्म जीव) के शरीर में एक जैसा पिरोया हुआ रहकर, सारे जगत् का साक्षी है, वही चैतन्य मैं हूँ, शरीर, मन आदि दृष्यवस्तु नहीं है – ऐसी दृढ प्रज्ञा जिस किसी की भी हो, वह चाण्डाल देह में हो या विप्र देह में हो, वह मेरा गुरु ही है, यह मेरा दृढ निश्चय है।

तन्त्र.शास्त्र के अनेक सिद्धान्तों या विशिष्ट चक्रों को गूँथकर 'सौन्दर्यलहरी' में शंङ्कराचार्य कहते हैं –

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्तस्सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः।
तथाऽप्येकस्सर्वं हिमगिरिसुते कामपि कृपा
मपाङ्गत्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ।।

अर्थात् हे हिमालय की पुत्री ! कामदेव का धनुष्य पुष्पों का, पणछ भ्रमरों की, पाँच बाण पुष्पो से बने हुए, वसन्तऋतु सामन्त के रूप में होकर भी आप के नेत्रापाङ्गो के कटाक्षों से अवर्णनीय कृपा प्राप्त कर समग्र विश्व पर विजय प्राप्त करता है। 'शिवानन्दलहरी' में कवि कहते हैं कि –

धीयन्त्रेण वचोघटेन कविता कुल्योपकुल्याक्रमै-
रानीतैश्च सदाशिवस्य चरिताम्भोराशि दिव्यामृतैः।
हृत्केदारयुताश्च भक्तिकलमाः साफल्यमातन्यते
दुर्भिक्षान्मम सेवकस्य भगवन् विश्वेश भीतिः कुतः ।।

अर्थात् बुद्धिरूपी यन्त्र, वाणी रूपी पात्र और कविता रूपी लहर के द्वारा लायी गयी सदाशिव की कहानियों के अमृत जल से हृदयरूपी खेत की सिंचाई की जाय, तो भक्ति की कलम फलदायी बन सके।

भगवान शङ्कर का सम्पूर्ण जीवन, जीवन-मुक्ति के भूमानन्द वितरण का महोत्सव था। वे अद्वैत-सिद्धान्त के जीवन्त रूप थे। उनकी अनुभूति, कृति व गति में अद्वैत-दर्शन की निष्पत्ति थी। उनकी शिष्य-परम्परा,

नाद-परम्परा आज भी अद्वैत दर्शन की विभिन्न भाषाओं में कृत अपनी रचनाओं में तथा अपने जीवन में चरितार्थ कर रही है । भगवान भाष्यकार के पश्चात् भारत में जितने भी महनीय मनीषी हुए हैं उनकी प्रज्ञा को 'प्रसन्न गम्भीर' भाष्यों का प्रसाद प्राप्त हुआ है । अद्वैत-मूर्ति आचार्यश्रीने जीवन, जगत और जगदीश्वर को अपनाने का पुण्य दर्शन दिया । उन्होंने चरितार्थ किया कि द्वैत-जगत, अद्वैत-शिव की जटाओं में सुशोभित द्वितीया की कला सदृश आत्म-शिव का आभरण है । लोक-जीवन में व्याप्त जडता, भय, अवसाद, अँधेरे व दुष्टाचार का निवारण कर, कामना को सुमङ्गली श्रृंगार दे निष्कामना का पावन प्रवाह उन्मुक्तकर उन्होंने लोकचित्त में ज्ञान-प्रदीप प्रज्वलित किया । उस महान् व्यक्ति के लिए हमारे हृदय में कितना आदर होगा जो स्वयं हिमालय के ऊँचे शिखर पर चढ गया हो और घाटी के विषम मार्ग में धीरे-धीरे पैर रखकर आगे बढनेवाले राहियों के उपर सहानुभूति दिखलाकर उनको राह बतलाया हो । आचार्य स्वयं प्रज्ञा के प्रसाद पर आरूढ थे और उस पर चढने की इच्छा करनेवाले व्यक्तियों के उपर सहानुभूति तथा अनुकम्पा दिखाकर उनके मार्ग का निर्देश कर रहे थे । भगवान् भाष्यकार जगद्गुरु शङ्काचार्य का पावन चरित्र और उनका अद्वैत दर्शन युगों युगों तक परमार्थ- पथ के पथिकों के लिये मानवता का पथ प्रदर्शन करता रहेगा ।

અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં બાંધકામ ક્ષેત્રે કામ કરતી સ્ત્રી શ્રમિકોનો એક અભ્યાસ

8

સંશોધક : લલિત એમ. હાલારી
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિર્વસિટી, સુરત

ભારતમાં સ્ત્રી માત્ર ગૃહ સંચાલનની જ જવાબદારી નથી નિભાવતી પરંતુ તે આર્થિક રીતે પણ અગત્યનું પ્રદાન કરી રહી છે. દાખલા તરીકે કૃષિ ક્ષેત્ર અને પશુપાલનમાં તેમજ મત્સ્ય ઉધોગમાં સ્ત્રીઓ ગણનાપાત્ર પ્રમાણમા પ્રદાન કરે છે. આર્થિક ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓની વધારે પ્રમાણમાં સામેલગીરી ઇચ્છનીય પણ છે. આ માટે મુખ્ય ત્રણ દલીલો કરી શકાય. પ્રથમ તો કાર્ય કરતી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો વધારે સારો છે. બીજુ એકે સ્ત્રી જો કામ કરે તો કુટુંબની આવક વધે છે. ત્રીજુ એ કે પુખ્ત ઉંમરની સ્ત્રી માનવશ્રમ શકિતનો (એક મુખ્ય) હિસ્સો છે. સ્ત્રીઓ આર્થિક પ્રવૃતિનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરતી જોવા મળે છે. જેમ જેમ સ્ત્રીઓની શ્રમદળમાં સામેલગીરી વધતી જાય છે. તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સ્ત્રીઓની રોજગારીની શરતો, કાર્ય પરીસ્થિતિ, કામના કલાકો, વેતન અને સ્ત્રી સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ અંગેની વિચારસરણી, કાયદાઓ અને તેમનું અમલીકરણ બળવતર બનતું જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંસ્થા સ્ત્રીઓની કામગીરીને લગતા ઠરાવો અને ભલામણો કરીને સભ્ય રાષ્ટ્રોને તેનો અમલ કરવા માટે નૈતિક દબાણ કરી રહેલ છે. અત્યારસુધીમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંસ્થા દ્વારા સ્ત્રીઓની કામગીરીને લગતા કેટલાક અગત્યના ઠરાવો અને ભલામણો રજુ થયેલ છે. તેમાં માતુત્વ સંરક્ષણ, રાત્રીના સમયે કામ કરતી સ્ત્રીઓ માટેની જોગવાઈઓ, કાર્ય પરિસ્થિતિ, કામના કલાકો અને વેતન સંબધી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ભારત સરકારે આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંસ્થાની ભલામણો અને ઠરાવોમાંથી મોટા ભાગનો સ્વીકાર કરેલ છે. જો કે આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંઘના ઠરાવો અને ભલામણો તથા રાષ્ટ્રીય સરકાર દ્વારા ઘડવામા આવેલા કાયદાઓ થતા સ્ત્રી શ્રમિકોની કેટલીક ગંભીર સમસ્યાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. તેઓના કામના કલાકો, કાર્ય પરિસ્થિતિ, કામની શરતો, કાર્યનું સ્વરુપ, વેતન અને કાર્ય સમસ્યાઓ તેમના માટે પ્રતિકુળ છે. અસંગઠીત શ્રમિકોની ઘણી જ સમસ્યાઓ વધુ ગંભીર છે. પ્રસ્તુત લેખમાં બાંધકામ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતી સ્ત્રી શ્રમિકોની સમસ્યાઓનું સ્વરુપ અને તેના કારણો તપાસવાના પ્રયાસ સુરત શહેરના બાંધકામ ઉધોગના ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલ છે. બાંધકામ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતી સ્ત્રી શ્રમિકોની સમસ્યાને વધારે અસરકારક રીતે સમજવા માટે સ્ત્રી શ્રમિકોની વિશિષ્ટ સમસ્યાઓ અંગે થયેલ અભ્યાસો અને અવલોકનોનું વિશ્લેષણ તપાસવું આવશ્યક છે.

સ્ત્રી શ્રમિકોની સમસ્યાઓ અંગેના અભ્યાસનું વિશ્લેષણ –

સુરત શહેરમાં સ્ત્રીની કાર્ય સામેલગીરીનુ પ્રમાણ, તેઓની કાર્ય સમસ્યાઓ, વેતન અને તેઓનાં કાર્યના પરિણામે થતી અસરો અંગે કેટલાક અભ્યાસો અને તેના તારણો કે અવલોકનોની ચર્ચા સ્ત્રી શ્રમિકોની સમસ્યાઓ જાણવામાં ઉપયોગી થશે. સ્ત્રી શ્રમિકોની કેટલીક સમસ્યાઓ આ બાબત સાથે સંકળાયેલ છે.

૧)સ્ત્રી શ્રમિકોનો અસ્થિર પુરવઠો-

સ્ત્રી શ્રમિકો મોટાભાગે તેમના કુંટુંબની મુખ્ય કમાનાર વ્યક્તિ નથી. તેઓ કુંટુંબની પુરક કમાણી માટે કામ કરે છે. આથી તેઓનો શ્રમ પુરવઠો સતત ચોકકસ અને સ્થિર નથી. કુટુંબની આવકને આધારે સ્ત્રીઓને શ્રમદળમાં સામેલ કરવાનો અથવા ન કરવાનો નિર્ણય કુંટુંબના વડા દ્વારા લેવામાં આવે છે. આ સિવાય વ્યક્તિગત અને કૌટુબીક કારણોસર પણ સ્ત્રી પુરવઠા માં વધારો કે ઘટાડો થયા કરે છે.

જયારે કામની મોસમ હોય છે ત્યારે સ્ત્રી શ્રમિકો શ્રમ બજારમાં પ્રવેશે છે. અને કામની મોસમ પુરી થતા અને સુસ્ત મોસમ શરુ થાય ત્યારે તેઓ શ્રમદળનો ત્યાગ કરે છે. આ રીતે સ્ત્રી શ્રમીકો નો પુરવઠો અસ્થિર હોય છે. સ્ત્રીઓ બહાર ગામ પણ કામ કરવા માટે નું પણ ટાળતી હોય છે.

૨)ગૃહ સંચાલન પર સ્ત્રી રોજગારીની અસરો-

સ્ત્રી જો રોજગારી મેળવે તો તેને આર્થિક જવાબદારી ઉપરાંત મુખ્યત્વે ગૃહ સંચાલનની જવાબદારી પણ હોય છે. સ્ત્રી શ્રમિકોને બાળકોની દેખરેખ, વૃધ્ધોની સારસંભાળ, ખરીદી તથા સામાજિક પ્રસંગોમાં હાજરી વગેરેની કામગીરી કરવાની હોય છે. સ્ત્રી શ્રમિકો આર્થિક કામગીરી કરે તો ગૃહ સંચાલન પર તેની પ્રતિકુળ અસર થાય તે સ્વાભાવિક છે. રોજગારી માટે સમય આપવાનો હોવાથી સ્ત્રી શ્રમિકોએ આરામ ગૃહકાર્ય વગેરે બાબતો માંથી સમય ઓછો કરવો પડે છે. જયાં સ્ત્રીઓએ આર્થિક કામગીરી કરવાની હોય છે. ત્યાં પુરુષો ગૃહ કાર્યમાં ભાગીદાર બને છે. ડીસો સાફ અને ગૃહ સફાઇ કરે છે. આ રીતે સ્ત્રી શ્રમિકોની રોજગારીની અસર ગૃહ કાર્ય કરવુ પડે એ પધ્ધતિ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સામાન્ય પણે જોવા મળે છે. ભારતમાં તો સ્ત્રીઓએ જ ગૃહ કાર્ય કરવાનું રહે છે.

૩)વેતન સંબંધી સમસ્યા-

સ્ત્રીઓ પોતાના કુંટુંબની આવક વધારવા માટે જ રોજગારી પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા તો વિધવા કે ત્યકતા સ્ત્રીઓ સ્વગુજરાન માટે રોજગારી મેળવે છે. માત્ર કામ કરવા ખાતર, શોખને ખાતર કે વેતન સિવાયના લાભ માટે રોજગારી મેળવે છે. માત્ર કામ કરવા ખાતર, શોખને ખાતર કે વેતન સિવાયના લાભ માટે કામ કરતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ભારતમાં નહિવત છે. આથી તેઓનાં કાર્ય બદલ પ્રાપ્ત થતું વળતર કે વેતન તેમના માટે અગત્યની બાબત ગણાવી શકાય. સ્ત્રી શ્રમિકોની મુખ્ય સમસ્યા નીચા વેતનની સમસ્યા છે. સ્ત્રીઓને

પુરુષો કરતા ઓછા પ્રમાણમાં વેતન પ્રાપ્ત થાય છે. સમાન કામ કરનાર એક જ કક્ષાના સ્ત્રી શ્રમિકોના વેતનમાં તફાવત જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓની કામગીરી એવા પ્રકારની છે અથવા તેઓના કાર્યનુ સ્વરુપ એ પ્રકારનુ છે કે જેથી તેઓને પુરુષો કરતા ઓછુ વેતન મળે છે. તેઓ ઓછા અગત્યના અને પ્રાથમિક સ્વરુપના ક્ષેત્રમા કામ કરે છે. જેમાં તેઓનો વધારે વેતન આપવાની શકયતાઓ નહિવત છે. તેઓનાં નીચા વેતન માટે પ્રણાલીગત આર્થિક અને સામાજિક કારણો પણ જવાબદાર છે. સ્ત્રી શ્રમિકોને શા માટે નીચું વેતન મળે છે તેની વિશે છણાવટ કરતાં આતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠનના એહવાલમા જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેમનુ એક વિશિષ્ટ અને કાયમી પરીબળ જે તેઓનાં વળતર પર અશર કરે છે તે પુરુષોની તુલનાએ પોતાનુ વ્યવસાયિક કૌશલ્ય સુધારવા ઓછી આતુર હોય છે. સ્ત્રીઓ જે પ્રણાલીગત ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે તે નિઃશંક રીતે રોજગારીના અન્ય ક્ષેત્રો કરતા ઉતરતી કક્ષાના હોય છે. પ્રણાલીગત રીતે સ્ત્રીઓને વેતન નીચું આપવામાં આવે તે બાબત સમજી શકાય છે તેમ છે. પરંતુ જયા સ્ત્રીઓના વેતન માટેના ચોકકસ ધોરણો હોય છે તે દેશોમાં પણ આજ પરિસ્થિતિ છે. મુંબઇ સરકાર દ્વારા કાપડ ઉધોગની તપાસ સમિતિએ આ બાબતનો ઉલ્લેખ પોતાના એહવાલમાં આ રીતે કરેલ છે. સ્ત્રી શ્રમિકો ની કમાણીના પ્રશ્નોને જુદી રીતે જ તપાસવો જોઇએ. અમેરીકા, કેનેડા જેવા દેશોમાં સ્ત્રીઓ માટે મુળ અથવા લઘુતમ વેતન નક્કી કરવામા આવે છે. તેના મુંલ્યાંકનના ધોરણો પુરુષના વેતનના ધોરણો કરતા જુદા હોય છે. જો કે મુંબઇમાં જ ૧૯૪૮ના લઘુતમ ધારા અન્વયે રસ્તા બાંધકામ અને મકાન પ્રક્રીયાઓ માટેની સમિતિના અહેવાલમાં સ્ત્રી શ્રમિકોના નીચા વેતન ની તરફેણ કરવામાં આવી છે. સ્ત્રી શ્રમીકોને પુરુષ શ્રમિકો કરતા અનિવાર્યપણે નીચુ વેતન આપવામાં આવે છે. તે સ્ત્રી શ્રમિકોના પોતાના હિતમાં જ છે. તેઓને પુરુષ કરતા ઓછું વેતન મળે છે. એટલેજ રોજગારીમાં ચાલુ છે. નહિતર તેઓ વ્યવસાયમાંથી ફેકાઇ જશે. આનો અર્થ એ થાય છે કે જો સમાન કામ માટે સ્ત્રી પુરુષ શ્રમિક ને સમાન વેતન આપવામાં આવે તો માલિકો સ્ત્રી શ્રમિકોને કામે રાખશે નહી. કારણકે તેઓ એમ માને છે સ્ત્રીઓની સીમાંત ઉત્પાદકતા પુરુષ કરતા નીચી હોય છે. આથી તેટલાં જ વેતનમાં તેઓ પુરુષ શ્રમિકોની તરફેણ કરશે. આ દલીલ તાર્કિક છે પણ ઇચ્છનીય નથી મદ્રાસની કોટન ટેક્ષટાઇલ મિલ સંબધી એક ચુકાદામાં ઔધોગિક અદાલતના ન્યાયધીશોએ એવું અવલોકન કરેલ છે કે સ્ત્રીઓને નીચા દરે વેતન ચુકવવામા આવે છે. આ અનિચ્છનીય તફાવત છે. સ્ત્રીને પુરુષ જટલું જ વેતન ન આપવાનુ કોઇ કારણ નથી. બન્ને માટે સમાન વેતન દરો હોવા જોઇએ વાજબી વેતન તપાસ સમિતિએ પણ તેના એહવાલ માં સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલ છે કે જયા રોજગારી કાર્ય નિર્દશિત થતુ હોય ત્યાં વેતન ચુકવણીની બાબતમાં

સ્ત્રીઓ અને પુરુષ વચ્ચે તફાવત પાડવો જોઈએ નહી. આમ છતા વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એ છે કે સ્ત્રી શ્રમિકોને એક સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનના સિધ્ધાંતનો અમલ થતો જોવા મળતો નથી.

૪) બાંધકામ ક્ષેત્રે સ્ત્રી શ્રમિકોની સમસ્યાઓ-

બાંધકામમાં સ્ત્રીઓનુ નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. કુશળ અને અર્ધ કુશળ શ્રમિકને મદદ કરવા તથા માલવહન, પાણી લાવવુ, પાણી છાંટવુ, માલ બનાવવો, માલ ગોઠવવો, ઈંટો કે પથ્થર ચઢાવવા કે ઉતારવા જેવી કાર્ય પ્રક્રિયા બાંધકામ ઉધોગમા સ્ત્રી શ્રમિકો દ્વારા કરવામાં આવે છે. અન્ય વ્યવસાયમાં અર્ધ કુશળ અને કુશળ કામગીરી સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામા આવે છે. જયારે બાંધકામ ક્ષેત્રેમા **મોટાભાગે** સ્ત્રીઓ અકુશળ કામદાર તરીકે કાર્ય કરે છે. આમ બાંધકામમાં કામ કરનાર તમામ સ્ત્રી શ્રમિકો અકુશળ શ્રમિકો તરીકે જ કાર્ય કરે છે. આમ છતા તેઓને અકુશળ પુરુષ શ્રમિક કરતા નીચુ વેતન મળે છે. તેઓ પરિશ્રમ યુકત કાર્ય કરે છે છતાં તેઓને પુરતુ વેતન આપવામાં આવતું નથી. એક મહિના દરમ્યાન ૨૦ થી ૨૫ દિવસ સુધીનું કામ મળતું હોય છે. જ્યારે કામ ના મળે ત્યારે તેમના ઝુંપડા પર બેશી રહીને સમય પસાર કરે છે. તેમને કાયદાનું જ્ઞાન ન હોવાના કારણે કોન્ટ્રાકટર દ્વારા દુર્ઘટના થાય ત્યારે વળતર પણ આપવામાં આવતું નથી. માલિક દ્વારા સામાજિક સુરક્ષાના સાધનો જેવાકે પી.એફ., ગ્રેજયુટી, બોનસ, ઇ.એસ.આઈ.સી.ના લાભો આપવામાં આવતા નથી. ફકત સલામતીના સાધનો જ આપવામાં આવતા હોય છે. સરકારી યોજનાઓની માહિતી જ ના હોવાના કારણે યોજનાઓનો લાભ પણ લઈ શકતા નથી. સગર્ભા સ્ત્રી શ્રમિકો છેક છેલ્લે સુધી જોખમ લઇને કામ કરે છે કારણ કે તેઓ કામ પર ન જાય તો આવક ગુમાવે છે. તેઓને એક સ્થળે અલ્પ પ્રમાણમાં જ કામ મળે છે. આથી આ સ્ત્રી શ્રમિકોને પણ એક સ્થળે કામ માટે જવું પડે છે. કામના સ્થળે તેઓ માટે કોઈ અલાયદી આવશ્યક સવલતો પણ પ્રાપ્ય નથી. નાના બાળકોને સાથે લાવનાર સ્ત્રી શ્રમિકોને તેમના બાળકો ને સાથે લાવનાર સ્ત્રી શ્રમિકોને તેમના બાળકોને ખુલ્લી જગ્યામાં અથવા વૃક્ષના છાયે રાખવા પડે છે. કોન્ટ્રાકટરને બાળકો સાથે લઈ આવે તે પણ ગમતું નથી. કામદારોને કામના સ્થળે બાળકોની સાર સંભાળની સવલત કે ઘોડિયાઘરની સવલત પણ મળતી નથી. જ્યારે હાલની કેટલીક રજીસ્ટર નવી મોટી બાંધકામ સાઇટો પર એક શિક્ષિકાબહેન રાખીને **પ્રાથમિક શિક્ષણ** ભણાવવામાં આવે છે. સ્ત્રી શ્રમિકોના બાળકોને પોષણયુકત આહાર પણ મળતો નથી. તેઓને આરોગ્યની સારવાર માટે દવાખાને જવાનો સમય પણ મળતો નથી. બાળકોના રસીકરણ માટે જો આરોગ્યની સ્ત્રીની આશાબહેનો આવે તો રસીકરણ કરાવે છે અન્યથા રસીકરણ કરાવવા માટે જતાં નથી. સ્ત્રી શ્રમિકોના બાળકો મોટાભાગે વતનમાં રહેતા હોય છે અને સરકારી શાળામાં ભણાવે

છે. તેમની આર્થિક સધ્ધરતા સારી ન હોવાના કારણે સારી ખાનગી શાળામાં ભણાવી શકતા નથી અને બાળકોને પૂરતું શિક્ષણ પણ આપી શકતા નથી.

9

સલ્તનતકાલીન સમયમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ -એક વિહંગાવલોકન

સુથાર પ્રકાશકુમાર ગણપતભાઈ

મધ્યકાલીન સલ્તનત સમયની ભારતીય સમાજ મુખ્યત્વે બે વર્ગોમાં વહેંચાયેલો હતો. ૧. મુસ્લિમ સમાજ અને ૨. હિન્દુ સમાજ એમ બે મહત્વના વર્ગો હતા. મુસ્લિમોમાં વિદેશી મુસ્લિમો અને ભારતીય મુસ્લિમો એવા બે વર્ગો હતા.

❖ **મુસ્લિમ સમાજ** :

સલ્તનતકાળ દરમ્યાન ભારતીય સમાજમાં સૌથી વધારે મોભાદાર અને સન્માનિત વર્ગ વિદેશી મુસ્લિમોનો હતો. શાસકો અને તેના સહાયક વિદેશી મુસ્લિમોનો સમાજ તુર્ક, અફઘાન, અરબ, ઈજિપ્ત, ઈરાક, ઈરાન, વગેરે માંથી હજારો મુસ્લિમો રોજગારી મેળવવા અને સત્તા સ્થાપવા માટે ભારતમાં આવ્યા હતા. તેમનો વિદેશી મુસ્લિમોના વર્ગમાં સમાવેશ થતો હતો. વિદેશી અને ભારતીય મુસ્લિમોમાં સમાનતા માત્ર એટલી હતી કે તેઓ બધા જ કુરાન અને કલમાને માનનારા હતા, જ્યારે રીત–રીવાજ, ભાષા વગેરેનો તફાવત હતો. વિદેશી મુસ્લિમો પોતાની મન:સ્થિતિનું સમતુલન ગુમાવતાં ભારતીય મુસ્લિમો અને હિન્દુઓની સાથે અપમાનજનક વ્યવહાર કરવા લાગ્યા હતા. આ વિદેશી મુસ્લિમો પોતાના સમુહ બહાર લગ્નો કરતા નહિં. વિદેશીઓમાં ૧.શમશેરધારી અને ૨.કલમધારી એવા બે વર્ગ હતા.

❖ **ભારતીય મુસ્લિમ સમાજ** :

મુસ્લિમ સમાજના બીજા વર્ગમાં ભારતીય મુસ્લિમોનો સમાવેશ થતો હતો. ભારતીય મુસ્લિમોએ હિન્દુ અને અન્ય ધર્મમાંથી ધર્મપરિવર્તન કર્યું હોવાથી ભારતીય મુસ્લિમો તરીકે ઓળખાતા હતા. ભારતીય મુસ્લિમો સાથે તેમના મનોવલણો પ્રમાણે વિદેશી મુસ્લિમો નિમ્ન ગણાવતા હતા અને સમાજમાં નીચો દરજ્જો આપતા હતા. ભારતીય મુસ્લિમો રાજકીય કારણોસર તથા લોભલાલચને વશ થઈ ધર્મપરિવર્તન કરેલ હતું. ભારતીય મુસ્લિમોને રાજ્યમાં ઉંચા હોદ્દાથી વંચિત રાખવામાં આવતા હતા. વિદેશી મુસ્લિમો, અમીરો અને સરદારો ભારતીય મુસ્લિમો સાથે સારો વ્યવહાર કરતા ન હતા. આ સમયમાં મુસ્લિમોમાં આંતરજાતીય લગ્નો પ્રચલિત થવા લાગ્યા, તેના પરિણામે ભારતમાંથી તુર્ક જાતિના મુસ્લિમોની વસ્તી ઘટવા લાગી. ભારતીય મુસ્લિમ સમાજમાં ધર્મ પરિવર્તન કરીને લોકો આવવા લાગ્યા હતા. આ ધર્મ પરિવર્તન બળજબરીથી, સતાલાલસા, લોભ, લાલચો આપવાથી વધુ બિનમુસ્લિમોએ મુસ્લિમ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો.

❖ **મુસ્લિમ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ** :

સુલતાનો સહિત ઉચ્ચ વર્ગના મુસ્લિમો સ્ત્રીઓને ભોગવિલાસનું સાધન સમજતા હતા. કુરાને શરીફ મુજબ મુસ્લિમોને ચારથી વધારે સ્ત્રીઓ રાખવા પર પ્રતિબંધ હોવા છતાં અનેક રૂપસુંદરીઓને અંત:પુરમાં રાખવામાં આવતી હતી. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ પોતાના અંગત રક્ષણ માટે બુરખામાં રહેતી હતી. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓને માટે સમાજમાં ચાલ્યા આવતા મનોવલન, ધાક, ધમકી, દબાણથી ઘરમાં જ રહેવું પડતું હતું. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ છુટથી હરીફરી શકતી ન હતી. તેઓને સંતોની કબરો પર તથા મસ્જિદમાં પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ હતો. આ ઉપરાંત તેમને પુન:લગ્નનો પ્રતિબંધ હતો. સમાજમાં પુરૂષ વર્ગ દ્વારા તલ્લાક

આપવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. આમ, મુસ્લિમ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન નિમ્ન કક્ષાનું હતું. તેથી તેમની માનસિક સ્થિતિ ઘણી જ દયનીય હતી. તેમાંથી તે સ્વતંત્રતા ઈચ્છતી હતી. પરંતુ, સામાજિક દબાણોના કારણે ધાક, ધમકી દ્વારા તેમના પર અનેક નિયંત્રણો હતા, તેથી તેમનો માનસિક વિકાસ અટકતો હતો. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવતી હતી. તેથી તે મધ્યયુગની બહાર નિકળી શકતી ન હતી.

❖ **હિન્દુસ્ત્રીઓનીસ્થિતિ** :

સલ્તનતકાલિન સમયમાં હિન્દુઓની જ્ઞાતિપ્રથા અત્યંત જડ બની હતી. હિન્દુ સમાજ અનેક જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. હિન્દુ સમાજમાં સ્ત્રીઓ આદરપાત્ર હતી. હિન્દુ સ્ત્રીઓ શિક્ષણથી વંચિત રહેતી હતી.

❖ **બાળલગ્ન** :

હિન્દુઓમાં સ્ત્રીઓનું મુસ્લિમો દ્વારા અપહરણ કરવામાં આવતું અને બળજબરીથી લગ્નો કરતા હોવાથી સમાજની બદનામીથી બચવા હિન્દુ સમાજમાં બાળલગ્ન પ્રથા અને લાજપ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી હતી. ઈજ્જત, આબરૂ બચાવવા અને કૌટુંબિક મોભો દર્શાવવા માટે મુસ્લિમોમાં પડદાપ્રથા અને હિન્દુઓમાં ઘૂંઘટપ્રથા પ્રચલિત બની હતી. રક્ષણના એક મરણિયા પ્રયાસ તરીકે પડદાપ્રથા અને બાળલગ્નની શરૂઆત થઈ હતી. પડદાપ્રથાને ઉચ્ચતા અને ખાનદાનીનું પ્રતિક ગણવામાં આવતું હતું. સુલતાન રઝિયા બેગમે પડદો ફગાવી દીધો હોવાથી તેને ઘણા અમીરોની ખફગી વહોરવી પડી હતી. બાળલગ્નોને કારણે કજોડાં થતાં. સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રન હોવાથી તેમનો માનસિક વિકાસથયોનહતો.

❖ **સતીપ્રથા** :

સલ્તનતકાળમાં સતીપ્રથા પ્રચલિત બની હતી. આ સાથે સહમરણ અને અનુમરણ જેવી પ્રથાઓ પ્રચલિત બની હતી. સમાજમાં સતી પ્રત્યે સન્માનની ભાવના જોવા મળતી હતી. પતિના મૃત્યુ પછી વિધવા સ્ત્રીને બળજબરીથી સતી કરવાની પ્રથા પ્રચલિત થઈ હતી. તે સ્ત્રીની ઈચ્છા હોય કે ના હોય તો પણ સતી બનાવવામાં આવતી હતી. સતી ન થનારી સ્ત્રીને ચારિત્ર્યભ્રષ્ટનું બિરૂદ આપવામાં આવતું હોવાથી નાછુટકે સ્ત્રીઓને સતી થવું પડતું. સતીપ્રથા રાજસ્થાન અને બંગાળમાં સવિશેષ જોવા મળતી હતી.

❖ **જૌહરપ્રથા** :

દુશ્મનના ઘેરા વખતે પોતાના રાજાની હાર થશે તેવી ખાતરી થતી ત્યારે રાણી અને રાજકુટુંબની અનેક સ્ત્રીઓ દુશ્મનના હાથમાં પડવાને બદલે જૌહર અથવા સામુહિક અગ્નિસ્નાન કરતી. આમ રાજકુટુંબની સ્ત્રીઓ પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવા અને પોતાના તરફથી નિશ્ચિત બનીને પોતાના વીર રાજાને બલિદાન માટેની પ્રેરણા આપતી. દા.ત. અલાઉદ્દીન ખિલજીએ ઈ.સ. 1303 માં ચિતોડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે રાણા રત્નસિંહની રાણી પદ્મિની (પદ્માવતી) અને અન્ય રાજવંશની મહિલાઓએ જૌહર કર્યાની ઘટના ઈતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

❖ **દહેજપ્રથા** :

સલ્તનત દરમ્યાન કન્યાના પિતા તરફથી દિકરીને દહેજ આપવાની પ્રથા પ્રચલિત બની હતી. દહેજમાં ઘરની તમામ વસ્તુઓ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયમાં સ્ત્રીના પિતાએ લગ્ન વખતે તેના

જમાઈ (વર) ને અમુક રકમ આપવી પડતી. જેને ટીકો પણ કહેવામાં આવે છે. સ્ત્રી મધ્યમવર્ગની હોય કે નિમ્ન કક્ષાના વર્ગની હોય ત્યારે આ વરવિક્રય દિકરીના પિતાએ આપવી પડતી હતી. આ સમયમાં અમુક સમાજોમાં કન્યાઓની સંખ્યા ઓછી હોવાથી દિકરાના પિતાએ કન્યાના પિતાને અમુક રકમ આપવી પડતી , જેને કન્યાવિક્રય કહેવામાં આવતી હતી.

❖ **દેહવિક્રય** :

દશાહિન, ગરીબ, આધારવિહોણી, કામીની સ્ત્રીઓ, અસંતુષ્ટ બનેલી અને મનોબળ ભાંગી ચુકેલી સ્ત્રીઓ દેહવેપારનો ધંધો કરતી હતી. તેમની માનસિક વિકૃતિઓના કારણે તે દેહવિક્રયનો વ્યવસાય કરતી હતી. ઘણી વખતે સ્ત્રીઓને ઉઠાવી લાવીને બળજબરીથી દેહવેપારમાં જોડવાની પ્રવૃત્તિ થતી હતી.તેથી સ્ત્રીઓની મનોવ્યથા ઘણી જ ખરાબ હતી. તેથી સ્ત્રીઓને હતાશાની લાગણીમાં હોય તેવું લાગતું હતું.

❖ **લગ્નપ્રથા** :

સલ્તનતકાલીન મુસ્લિમ સમાજમાં બહુપત્નિત્વ પ્રથા હતી. કુરાને શરીફ અને શરિયતના આદેશ મુજબ એક પુરૂષ ચાર સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરી શકતો હતો. તેની પ્રબળ અસરથી હિન્દુ સમાજના કુલિન વર્ગોમાં બહુપત્નિત્વપ્રથા પણ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. સુલતાનો અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકો દ્વારા સુંદર સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરવામાં આવતું હતું.

સલ્તનતના શાસકો અને અમીરોના જનાનખાનામાં સેંકડો સ્ત્રીઓ રાખવામાં આવતી હતી. તેથી સ્ત્રીઓની મનોવ્યથા ઘણી જ ખરાબ હતી. બાળલગ્નોને કારણે કજોડાં થયાં. અસંતુષ્ટ અને દુ:ખી સ્ત્રીઓ કપટી સાધુઓ અને ભોગીઓ તેમને ફસાવતા હતા.

❖ **મુસ્લિમ સ્ત્રી શિક્ષણ** :

નીચલા વર્ગની મુસ્લિમ છોકરીઓ દસ વર્ષની ઉંમર સુધી મકતલમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ મેળવતી હતી. સુલતાનો અને ટોચના અમીર-ઉમરાવો અને સરદારો પોતાની દિકરીઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા ખાનગી રીતે ઘરમાં જ કરાવતા હતા.

❖ **હિંદુ સ્ત્રી શિક્ષણ** :

સલ્તનતકાલિન સમયમાં પડદાપ્રથાથી બાળલગ્નોને કારણે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા છીનવાઈ ગઈ હતી. તેના પરિણામે હિંદુ સ્ત્રીઓ શિક્ષણથી વંચિત રહેતી હતી. તેમ છતાં, કુટુંબજીવનનું ઉપયોગી શિક્ષણ આપવામાં આવતું. ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રીઓ સાહિત્ય, તત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સંગીત, નૃત્યનું શિક્ષણ મેળવતી હતી. નાના નગર કે ગામમાં સાધારણ અક્ષરજ્ઞાન મળી શકતું હતુ. નીચલા વર્ગની સ્ત્રીઓને શિક્ષણથી વંચિત રહેવું પડતું હતું.

❖ **સલ્તનતકાલિન સ્ત્રીઓ ભોગવિલાસના સાધન તરીકે** :

સલ્તનતકાલીન સમયમાં સ્ત્રીઓ માનસિક દબાણનો ભોગ બનતી હતી. તેથી તેઓ મનોદબાણને અંકુશમાં રાખવા દારૂ અને કેફી દ્રવ્યોનું ખાનગીમાં સેવન કરતી હતી. અસ્પૃશ્ય સ્ત્રીઓ દારૂ કે કેફી દ્રવ્યોનો માનસિક દબાણને અંકુશમાં લાવવા માટે સમાજમાં તેનો છુટથી ઉપયોગ કરતી હતી. આને સમાજમાં લાંછનરૂપ ગણવામાં આવતું ન હતું. આ ઉપરાંત વૈશ્યાગમન કે ગણિકાગમન પ્રથા અસ્તિત્વમાં હતી. સ્ત્રીઓને દાવ પર લગાડવામાં આવતી હતી. સ્ત્રીનું વેચાણ થતું હતું. આવી મનોદશા

માટે તે પોતે જવાબદાર ન હતી, પરંતુ પુરૂષો તેમને ફક્તને ફક્ત ભોગવિલાસનું અને બાળકો પેદા કરવાનું સાધન ગણતા હતા. આમ, સ્ત્રીઓના પતનમાં કુટણી સ્ત્રીઓ પણ મદદરૂપ થતી. સુશીલ સ્ત્રીઓ પરિવારની દરેક વ્યક્તિનો પ્રેમ અને આદર કરતી. આવી સ્ત્રીઓ કુટુંબના બધા જ સભ્યોનો પ્રેમ સંપાદન કરતી.

❖ **ઉપસંહાર** :

આમ, સલ્તનતકાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ નિમ્નકક્ષાની હતી. સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતા ભોગવી શકતી નહીં. સ્ત્રીઓ માનસિક દબાણનો ભોગ બનતી હતી. સ્ત્રીઓનું જીવનધોરણ ખૂબ નીચુ હતું. સ્ત્રીઓનો માનસિક વિકાસ થયો નહોતો.

❖ **સંદર્ભગ્રંથો** :

I. ઓઝા ઈશ્વરલાલ જી. "**પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઈતિહાસની લેખનપ્રવૃતિ**", વિસનગર - ૨૦૦૨.

II. જોટે રત્નમણિરાવ ભીમરાવ. "**ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ**", ખંડ. ૧ થી ૪, ગુજરાત વિદ્યાસભા - અમદાવાદ, ૧૯૫૯.

III. ધારૈયા રમણલાલ કે. "**મધ્યકાલિન ભારતનો ઈતિહાસ ભાગ- ૧, ૨**", સી. જમનાદાસની કાં., અમદાવાદ, ૧૯૭૫-૭૬.

IV. પરીખ પ્રવિણચંદ્ર. "**ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ**", યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૪૨.

ઉત્તર ગુજરાતના પાટણવાડિયા પ્રજાપતિ સમાજનું લગ્નગીત અને તેમા આવતા સામાજિક સંવાદો: - એક અભ્યાસ

10

પ્રજાપતિ મેહુલકુમાર સોમાભાઈ

(સ્નાતક)

આખી સૃષ્ટિમાં માનવીના અવતારને શ્રેષ્ઠ અવતાર ગણવામાં આવે છે. માનવીના સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધને મહાન ગણવામાં આવે છે. આ સંબંધને જોડવામાં લગ્નગીતો ખુબ મહત્વનું પરિબળ છે. આ લગ્નગીતો એ આપણા લોકસાહિત્યનું માતબર અંગ છે. લગ્ન સમયે જુદી-જુદી વિધિઓ વખતે અલગ અલગ ગીતો ગવાય છે તેને લગ્નગીતો કહેવાય. તેમાં ગણેશ સ્થાપન કરતી વખતે, કંકોત્રી લખતી વખતે, મંડપ રોપણ સમયે, પીઠી ચોળવાની વિધિ વખતે, હસ્તમેળાપ સમયે તથા મામેરું, વરઘોડો જેવા લગ્નના પ્રસંગાનુસાર જુદાં-જુદાં ગીતો ગવાય છે.

લોકસાહિત્યમાં અસંખ્ય પ્રમાણમાં લગ્નગીતો મળે છે. દરેક વિસ્તારમાં અલગ અલગ ગીત ગવાતા હોય છે. લગ્નગીતમાં વરલાડા અથવા વિસ્તારને ધ્યાનમાં રાખીને વખાણ તથા નિંદા કરતા સરસ ગીત ગાવાય છે. માનવી ને જ્યારથી ગળું મળ્યું, ત્યારથી ગીત મળ્યું છે. અને આ ગીતોમાં લોકગીત, લગ્નગીત, મરશિયાં, ફટાણાં, હાલરડાં વગેરે પ્રકારનુ લોકસાહિત્ય મળી આવે છે.લોકસાહિત્ય ને જીવતું રાખવા રણજિતરામ મહેતા, દુલેરાય કારાણી, ઝવેરચંદ મેઘાણી, પુષ્કર ચંદરવાકર, હસુ યાજ્ઞિક, કનુભાઈ જાની, શાંતિભાઈ આચાર્ય, જયમલ્લ પરમાર, જોરાવરસિંહ જાદવ, હરિવલ્લભ ભાયાણી, અમૃત પટેલ, બળવંત જાની, ભગવાનદાસ પટેલ, પ્રેમજી પટેલ, રાજેશ મકવાણા જેવા સંશોધકોએ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યુ છે.

લગ્ન સમયે અથવા લગ્નની બધી રશમો પુરી કરતી વખતે વિવિધ પ્રકારના ગીતો ગવાય છે. આ ગીતોમાં વરલાડા તથા વિસ્તારને કેન્દ્રમાં રાખીને સરસ ગીત ગવાય છે. અલગ અલગ રશમમાં અલગ અલગ સમયે અલગ અલગ ગીત ગવાય છે. આ ગીત ગણેશ વધાવતી વખતે ગાવામાં આવે છે. અહી આ ગીતને સરળતાથી સમજાવવાનો મારો ઉપક્રમ છે.

'અનદણ સનદણના ઓ'રડા;

સુખડ સરિયા કમાડ,

તો મારે મેહુલભઈ પો'ઢિયા;

નોની વઉ ઢોળે વાય,

વાચ ઢોળ'ત પુછ્યું,

બચુભઈની ગોરીને ઝું'મણ;

એવ અમને ઘડાવો,

સોની તેડાવો સુરત શેર'નો;

સામે ઓર'ડે બેહાડો,

ભઈ'રે સોનીડા વીરા વેન'વું;

તેથી ભ'રેલ ઘડજે,

સંપત હોય તો પેરી'એ;

નકે સમજી ને રઈ'એ,

કડીયા તેડાઓ કડી શે'રના;

આડા વંડા નખાવો,

સંપત હોત તો પેરી'એ;

નકે સમજી ને રઈ'એ.

* * *

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, ઘર વિશે વાત કરવમાં આવી છે. અનદણ અને સનદણ જેવા લાકડાથી ઘર બનાવવા બનાવ્યું હોય તેમ જણાવવામાં આવ્યું છે. અને સુખડ જેવા લાકડાનો ઘરના કમાડ (દરવાજા)બનાવવામાં ઉપયોગ કર્યો છે. આમ અનદણ, સનદણ અને સુખડ જેવા લાકડાનો ઉપયોગ ઘરમાં કર્યો છે જેથી શિયાળામાં ઠંડી ઓછી લાગે. આમ પોતાની સામાજિક બાબતોને પણ લોકો ગીતમાં પ્રયોજે છે.

'અનદણ સનદણના ઓ'રડા;

સુખડ સરિયા કમાડ,

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, પ્રથમ અંતરાને અનુસરીને જ કહેવામાં આવ્યુ છે કે, અનદણ સનદણના ઓરડામાં મેહુલ નામનો વ્યક્તિ આરામ કરે છે. અને તેની પત્ની તેને હવા નાખે છે. આમ આ પંક્તિમાં સંબંધ વિશે વધારે મહત્વ આપી ગીતમાં સંબંધની વાત કરવામાં આવી છે.

તો મારે મેહુલ ભઈ પો'ઢિયા;

નો ની વઉ ઢોળે વાય,

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, સ્ત્રીઓને પહેરવાના અલંકાર વિશે ગાવામાં આવ્યું છે. સુંદર લાગતી સ્ત્રીનું ઝુમણું જોઈને બીજી સ્ત્રી તેના જેવું પોતાને માટે લાવવા તેના પતિને જણાવે છે. આમ આ પંક્તિમાં ઘરેણાની સરસ વાત કરવામાં આવી છે.

વાય ઢોળ'ત પુછ્યું,

બચુ ભઈની ગોરીને ઝું'મણ;

એવ અમને ઘડાવો,

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, સોનાના ઘરેણા માટે વખાણાતું સુરત શહેર વિશે ગાવામાં આવ્યું છે. ઝુમણું (સ્ત્રીઓને ગળામાં પહેરવાનું ઘરેણું)બનાવવા માટે સુરત શહેર માથી સોનીને બોલાવવા જણાવે છે. અને બોલાવીને ઘરના બીજા ઓરડા (રુમ) સામે બેસાવા જણાવે છે. આમ, પહેલાના સમયમાં સ્ત્રીઓને માન સન્માન આપવામાં આવતું હતું. તેમની બધી બધી ઈચ્છાને પુરી કરવામાં આવતી હતી.

સોની તેડાવો સુરત શેર'નો;

સામે ઓર'ડે બેહાડો,

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, સોનીને ઘરેણું બનાવતી વખતે સ્ત્રી જણાવે છે કે, મે જોયું એનાથી પણ ઘણું સુંદર બનાવવા વિનંતી કરે છે. આમ, પહેલાના સમયની સ્ત્રીઓ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઘરેણાથી પોતાને શણગારતી હતી. અને સુંદર અલંકારોથી પોતાને શણગારતી હતી.

ભઈ'રે સોનીડા વીરા વેન'વું;

તે થી ભા'રેલ ઘડજે,

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, પણ પૈસા વિશે ગાવામાં આવ્યું છે. પૈસા હોય તો વિવિધ પ્રકારના ઘરેણા ખરીદી શકાય, પણ પૈસા ના હોય, ઘરની પરિસ્થિતિ ખરાબ હોય તો ઘણા શણગાર ના કરાય.

સમજીને પરિવાર સાથે રહેવું જોઈએ. આમ, આ પંક્તિમાં માનવીની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિની વાત કરવામાં આવી છે. જે પોતાના મધુર કંઠે ગાય છે.

સંપત હોય તો પેરી'એ;

ન કે સમજી ને રઈ'એ,

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, ઘર બનાવવાના કારીગર વિશે ગાવામાં આવ્યું છે. કડી શહેરના વખાણાતા કડિયા વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેને ઘર બનાવવા માટે કામ સુકવે છે. આમ, આ પંક્તિમાં કારીગર અને તેના કામ વિશે ગાવામાં આવ્યું છે.

કડીયા તેડાઓ કડી શે'રના;

આડા વંડા નખાવો,

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, પણ પૈસા વિશે ગાવામાં આવ્યું છે. પૈસા હોય તો વિવિધ પ્રકારના ઘરેણા ખરીદી શકાય, પણ પૈસા ના હોય, ઘરની પરિસ્થિતિ ખરાબ હોય તો ઘણા શણગાર ન કરાય. સમજીને પરિવાર સાથે રહેવું જોઈએ. આમ, આ પંક્તિમાં માનવીની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિની વાત કરવામાં આવી છે.

સંપત હોય તો પેરી'એ;

ન કે સમજી ને રઈ'એ,

ઉપરોક્ત ગીત ઘરમાં ગણેશજીની સ્થાપના કરતી વખતે ગાવામાં આવે છે. આ ગીતમાં લગ્ન કર્યો પછી પતી-પત્ની વચ્ચે બનતા વિવિધ પ્રસંગોને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પતી-પત્ની વચ્ચેના પ્રેમની વાત કરવામાં આવી છે. આ ગીતમાં ઘરેણાં અને તેને ઘડનાર સોની વિશે પણ ગાવામાં આવ્યું છે. અને મજુરી કરતા કડીયા વિશે પણ ગાવામાં આવ્યું છે. આમ સમગ્ર ગીતમાં માનવીની એકબીજા પ્રત્યેની લાગણીને સરસ રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

શબ્દાર્થ:

અનદણ-સનદણ- લાકડું, ઓરડા- ઘર,રુમ, સુખડ- લાકડું, કમાડ- દરવાજો, પોઢિયા- ઊંઘવું, ઢોળે વાય- હવા નાખવી, ગોરી- પત્ની, ઝુ'મણ- ઘરેણું, સુરત શે'ર- સુરત શહેર, બેહાડો- બેસાડો, સોનીડા- સોનાનો કારીગર સોની, વેવ'વું- વિનંતી કરવી, ભ'રેલ- ચઢિયાતું, સંપત- સંપતી,પૈસા, પે'રીએ- પહેરવું, કડિયા તેડાવો- ઘર બાનાવવાવાળા કારીગર, કડી શે'ર- કડી શહેર.

માહિતીદાતા:	ઉંમર:	ગામ:
૧) ઈસીબેન બળવંતભાઈ પ્રજાપતિ	૭૨	ભલાણા
૨) શાંતાબેન હરજીભાઈ પ્રજાપતિ	૬૬	ભલાણા
૩) લક્ષ્મીબેન ઈશ્વરભાઈ પ્રજાપતિ	૭૮	નાણા
૪) જોમીબેન સોમાભાઈ પ્રજાપતિ	૬૨	ભલાણા

11

“सूत्रात्मको मन्त्रांशः” ।

अंकितः जे. रावलः

दर्शनम् संस्कृत संस्थानम्, SGVP,एस.जी. राजमार्गः,कर्णावतीनगरम्,३८२४८१.

“दुर्लभंभारतेजन्म” इति कथनस्य मूलं तु भारतदेशोऽयं विश्वप्राचीनदेशेषु अन्यतमः ।भारतवर्षस्य मूले उत भारतीयसंस्कृतेः मूले नैकानि तत्त्वानि सन्ति ।तद्यथा मन्त्रदृष्टारःऋषयः, नैकानि तीर्थस्थानानि, मन्दिराणितथा च वैश्विकसाहित्ये आदर्शभूतं प्राचीनतममस्माकं वैदिकसाहित्यम् ।

वैदिकसाहित्यकारणादेव अस्माकमियं संस्कृतिः प्राचीनसंस्कृतिषु अग्रिमा प्राचीनतमा च । अस्माकम् ऋग्वेदः प्राचीनसाहित्यस्य विश्वस्य वा प्रथमः ग्रन्थः ।वैदिकसाहित्यकारणदेव अस्माकमियं संस्कृतिः शिरच्छत्ररूपेण राराजते । वैदिकसाहित्यकारणादेव वयमिदानीं वैश्विकप्राचीनसंस्कृतिप्रचारकरूपेण गौरनमनुभवामः । श्रीमतः वेदव्यासस्य योगदानेन सम्पूर्णः भारतः उन्नतशिरो भूत्वा विश्वं पश्यति । तादृशमतुल्यं वैदिकसाहित्यमुपलभ्य गौरवान्विताः वयम् ।

एतादृशस्य वैदिकसाहित्यस्योपरि आदिकालादारभ्य अद्यापि पर्यन्तं बहुविधं चिन्तनंलेखनञ्च जातम् । समये-समये च विविध आचार्याःपवित्रां भारतभूमिं स्वजीवनमर्पयित्वा वैदिकसाहित्यरक्षणाय कृतभूरिपरिश्रमाः । एतादृशानां महापुरूषाणां बलिदानेन वेदोपनिषत्साहित्यम् अद्यापि पर्यन्तं सुरक्षितं सुलब्धञ्च । भिन्नैः आचार्यैः मन्त्राणामेकैकस्य शब्दस्य रक्षणाय बहुप्रयासः कृतो दृश्यते । कृतज्ञाः वयं यत् एतादृशस्य वैदिकसाहित्यरक्षणाय इदानीं चिन्त्यमानाः स्मः ।

गौरवस्य विषयोऽयम् एतावद् पर्यन्तं वेदानां मन्त्रोपरि,वैदिकसूक्तानामुपरितथा च वेदनिहितानां सामाजिकधार्मिकविषयाणामुपरि बहुविधं चिन्तनं लेखनं च जातं परंतु इदानीं किञ्चत् नूतनप्रकल्पत्वेन वेदानां सूत्रात्मकवाक्यस्योपरि वयं चिन्त्यमानाः ।

व्याकरणशास्त्ररचयितृणा पाणिनिना व्याकरणस्याद्भूतो ग्रन्थः “अष्टाध्यायी” सूत्रशैल्या निर्मितः । सूत्रशैल्यां रचितोऽयम्“अष्टाध्यायी” ग्रन्थः नकेवलव्याकरणशास्त्रे अपि तु सूत्रशैल्यां रचितैःबहुविधग्रन्थैः कृत ग्रन्थमणिमालायां सुमेरुरिव विराजते । कारणं तु अष्टाध्यायां पाणिनिमुनिना चतुस्सहस्रसूत्राणि रचितानियैः सम्पूर्णं व्याकरणं सुदृढतरं ग्रथितम् । अत एव नैकेषु सूत्रग्रन्थेषु अष्टाध्यायी अप्रतिमा । यतो हि पारम्परिक-परम्परया प्राप्तं सूत्रलक्षणं सम्यकतया सुबद्धं भवति ।वेदेषु प्राप्तानि सूक्तिवचनानि मन्त्रांशान् स्वीकृत्य सूत्रदृष्ट्या विचारविमर्शः किञ्चित्भिन्नरूपेण विचार्यमाणो प्रकल्पः ।प्रायः अनेनैव कारणेन **व्याकरणं वेदस्य मुखं स्मृतम्** ।वेदमुखकारणादेव वेदेऽपि सूत्रात्मकाः मन्त्रांशाः वरिवर्तते ।

पाणिनिना रचितानि सूत्राणि प्रसिद्धलक्षणेषु निबद्धानि । लक्षणं च उक्तं काव्यमीमांसाकारेण यायावरीयराजशेखरेण द्वितीये अध्याये उक्तं – **‘सूत्रणात् सूत्रम्’**इति ।

अपरञ्च प्रसिद्धं सूत्रलक्षणं यथा-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रकृतो विदुः ॥

वस्तुतः प्रसिद्धमिदं सूत्रलक्षणम् अल्पाक्षरमिति महर्षिणा वेदव्यासेन अग्निपुराणेवायुपुराणे च कथितम् । सूत्ररचयितारः बहवः सन्ति किन्तु सूत्रलक्षणरचयिता तु महर्षिवेदव्यासएकएव । स एवभगवान् वेदव्यासः वेदविभागकर्ता । अतः वेदमन्त्रांशान् स्वीकृत्य सूत्ररूपेण उपस्थापनं सम्यक्तया भवितुमर्हति । सूत्रलक्षणरचयिता तथा वेदानां भागकर्ता तुल्यत्वात् वेदमन्त्रांशान् स्वीकृत्य सूत्ररूपेण उपस्थापनं नूतनपथप्रदर्शको मार्गश्च ।

सूत्रं किदृशं भवेदिति चेत् अल्पाक्षरम् अर्थात् स्वल्पवर्णकम्, असन्देहम् अर्थात् सन्देहरहितम्, सारवत् अर्थात् बहूनां लक्ष्याणां साधुत्वादर्थगाम्भीर्यात्मकसारसहितम् , क्वचिचापकर्षात् पूर्वत्र परत्र च अनुग्राहकत्वाद् विश्वतोमुखं नाम सर्वत्र च सुलभान्वयम्, अस्तोभं स्तम्भनरहितम्, अर्थप्रतीतिप्रतिबन्धकविरहितं निरर्थकशब्दशून्यं वा, अनवद्यं नाम अवद्यो दोषः तद् रहितंनिर्दोषं सूत्रं भवति।

सरलया भाषया यथा स्वल्पवर्णयुक्तं, सन्देहरहितम् , सारयुक्तम् , अनावश्यकशब्दरहितम् तथा च शुभार्थस्य प्रकाशकरं सूत्रं भवति। एतादृशैः सूत्रयुक्तैरेव शास्त्रं भवति अत एवोच्यते।

"सरितामिव प्रवाहास्तुच्छाः प्रथमं यथोत्तरं विपुलाः।

ये शास्त्रसमारम्भा भवन्ति लोकस्य ते वन्द्याः ।।"

पाणिनेः चतुस्सहस्त्रसूत्राणि, षडङ्गेष्वपि निरुक्तं विहाय प्रायः अन्याङ्गानि सूत्रशैल्यामेव लिखितानि । एतादृशाणां सूत्रग्रथितानां मन्त्राणां संग्रह एव वेदः । वेदे एतादृशाः बहवः मन्त्राः सन्ति यत्र मन्त्रांशो सूत्रत्वेन दृश्यते । तस्मात् चितमेकं सूत्रं "स्वस्ति पन्थामनुचरेम" इति। ऋग्वेदस्य पञ्चममण्डलस्य एकपञ्चाशत्तमसूक्तस्य पञ्चदशतममन्त्रात् चितः मन्त्रांशोऽयम्। सम्पूर्णो मन्त्रः यथा–

स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव।

पुनर्ददताघ्नता जानत सं गमेमहि ।।[1]-ऋग्वेदः

- **मन्त्रस्य विषयः**

  मनुष्यैः दानकर्ता, अहिंसकेन, विदुषा च संगेन धर्ममार्गेण गन्तव्यमित्याह।

- **मन्त्रस्यान्वयः**

  (वयं) सूर्याचन्द्रमसाविव स्वस्ति पन्थामनुचरेम पुनर्ददताघ्नता जानता (सह) सं गमेमहि ।।

- **मन्त्रपदार्थः**

  स्वस्ति – सुखम् पन्थाम् – वर्त्मानम्

  अनुचरेम – अनुगच्छेम पुनःददता – दानकर्त्रा

  अघ्नता – अहिंसकेन जानता – विदुषा

  सं गमेमहि – सङ्गच्छेमहि (सूर्योचन्द्रमसौ इव)

- **मन्त्रभावार्थः**

हे मनुष्य !यथा सूर्यः चन्द्रमा च नियमेन अहर्निशं गच्छतः तथा न्यायमार्गं गच्छत सज्जनैः सह समागमं कुरूतेति ।।

"स्वस्ति पन्थामनुचरेम" इति मन्त्रांशे सूत्रलक्षणस्य समन्वयः भवति वा नेति विचारः प्रदर्श्यते । सूत्रलक्षणानुसारं सूत्रे षड् धर्माः यथा –

1.अल्पाक्षरत्वम्। 2. असन्दिग्धत्वम्।
3.सारवत्वम्। 4. विश्वतोमुखत्वम्।

5. अस्तोभत्वम्। 6.अनवद्यत्वम्।

[1]ऋग्वेदः मण्डलविभागः५-५१-१५
ऋग्वेदः अष्टकविभागः ४-३-७-५

•अल्पाक्षरत्वम् ।

सम्पूर्णस्य मन्त्रस्य विवक्षितार्थस्य च प्रतिपादनं केवलं मन्त्रांशेनैव जायते तेनास्य मन्त्रांशस्य अल्पाक्षरत्वं सिद्धयति । सम्पूर्णस्य मन्त्रस्य गलितार्थकत्वम् अस्मिन् मन्त्रांशे दृश्यते ।

•असन्दिग्धत्वम् ।

मन्त्रांशे शब्दगतसन्देहाभाववत्वमर्थगतसन्देहाभाववत्वं चेत्युभावपि विद्यते । सन्देहेन कार्यत्यागस्य नास्माकं परम्परा मन्त्रांशो असन्दिग्धात्वात् । विघ्नशङ्कया पथत्यागो अनुचितः इति वदन्ति सुभाषितानि अपि ।

अनुवर्तुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते ।

स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति ।।[2] - सुभाषितम्

न हि कल्याणकृत कश्चित्

दुर्गतिं तात गच्छति ।।[3]श्रीमद् भ.गीता

•सारवत्वम् ।

“स्वस्ति पन्थामनुचरेम” इत्यत्र बहूनां लक्ष्यानां साधुत्वात् अर्थगाम्भीर्यात्मकं सारग्रहीतत्त्वं सारवत्वंचास्ति ।

“ सारो बले दृढांशे च ” इत्यमरः ।[4]

”स्वस्ति न इन्द्रः“, “भद्रं कर्णेभिः श्रुणुयामः”, “असतो मा सद्गमय” इत्यादयः मन्त्राः सारवत्वं यथा प्रतिपादयति तथैव “स्वस्ति पन्थामनुचरेम” इत्यपि ।।

•विश्वतोमुखत्वम्

मन्त्रांशेऽस्मिन् बहूविषयव्यापित्वम् विश्वतोमुखत्वमस्ति । मन्त्रांशे वक्तव्यविषयाः यथा –

कल्याणमार्गस्य अनुसरणं कर्तव्यम् ।

विदुषासह सङ्गः कर्तव्यः ।

अहिंसकेन साकं वर्तितव्यम् ।

दानकर्त्रा सह सङ्गः कर्तव्यः ।

एतद्विहाय अपि बहूमूल्यानां सारगर्भितोपदेशः मन्त्रांशेऽस्मिन् ”स्वस्ति पन्थामनुचरेम“ इत्यत्र सत्वात् मन्त्रांशस्य व्यापकता, विश्वतोमुखत्वञ्च सिद्धयति ।

•अस्तोभत्वम् ।

मन्त्रांशे स्तम्भनराहित्ये नास्ति सन्देहः । नैकोऽपि शब्दः वर्णो वा यः स्वस्य चारितार्थ्यं न द्योतयति । प्रत्येकमप्यक्षरं स्वं स्वं गाम्भीर्यार्थं प्रकटयति ।

•अनवद्यत्वम् ।

अर्थदोषराहित्यम् अनवद्यत्वम् । बह्यर्थकाः वर्णाः शब्दाः वा भवन्ति अत अर्थदोषेन दूषितो मन्त्रांशो न भवेत् । मन्त्रांशात्मकं सूत्रं च वेदमूलकत्वात् स्वाभाविकतया अपौरूषेयत्वात् आप्तोक्तत्वात् शब्दचारितर्थ्यत्वात् अवद्यदोषरहितम् ।

---

[2]सुभाषितरत्नभाण्डागारः
[3]श्रीमद्भगवद्गीता अ.६ श्लोक.४०
[4]अमरकोषः

इत्थं "स्वस्ति पन्थामनुचरेम" इति मन्त्रांशस्य अल्पाक्षरत्वात् , असन्दिग्धत्वाम्, सारवत्वात्, विश्वतोमुखत्वात् , अस्तोभत्वाम्, अनवद्यत्वात् इत्यादि सूत्रलक्षणसमन्वयात् सूत्ररूपेण च प्रतिप्रादनात् सर्वार्थतया सूत्रत्वं सिद्धयति । वेदे च बहूनि एतादृशानि सूत्राणि इति दिक् ।

- **सन्दर्भग्रंन्थसूचिः ।**

1.व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः – डो. ब्रह्मानंद त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

2.ऋग्वेद संहिता –प्रो.रूपकिशोरः शास्त्री, महर्षिसांदिपनिराष्ट्रीयवेदविद्याप्रतिष्ठानम्, उज्जैन.

3.अमरकोषः – पंडित शिवदत्तदाधिमथः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्.

4.श्रीमद् भगवद्गीता – गीताप्रेस,गोरखपुर

5.सुभाषितरत्नभाण्डागारः

6.काव्यमीमांसा – डो. कृष्णमणि त्रिपाठी,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

બાળકોમાં કુપોષણનું પ્રમાણ : એક તુલનાત્મક અભ્યાસ

દિનેશભાઇ એમ. રોહિત
આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
શ્રી કિશનદાસ કિકાણી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધંધુકા.
જિલ્લો : અમદાવાદ

ટૂંકસાર :

ભારતમાં બાળકોમાં કુપોષણની સમસ્યા પ્રતિદિન પ્રબળ બનતી જાય છે. બાળકના જન્મ પછી જો તેની યોગ્ય સાર સંભાળ રાખવામા ન આવે તો બાળક કુપોષણનો ભોગ બની જાય છે. પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોમાં કુપોષણનું પ્રમાણ સૌથી વધારે જોવા મળે છે. નાના બાળકોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનું કુપોષણ જોવા મળે છે. જેમા પ્રથમ, ઉંમરના પ્રમાણમા જે બાળકોની ઉંચાઇ ઓછી હોય છે તેવા બાળકોને ઠીંગણા (Stunted) બાળકો તરીકે ઓળખવામા આવે છે. બીજુ, ઉંમરના પ્રમાણમાં જે બાળકોનું વજન ઓછું હોય તેવા બાળકોને (Underweighted) બાળકો તરીકે ઓળખવામા આવે છે. અને ત્રીજુ, ઉંચાઇના પ્રમાણમા જે બાળકોનું વજન ઓછું હોય તેવા બાળકોને પાતળા (Wested) બાળકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં ત્રણેય બાબતે કુપોષણ ધરાવતા બાળકોનું પ્રમાણ અન્ય દેશોની તુલનામા સૌથી વધુ છે. ભારતમાં સંકલિત બાળ વિકાસ સેવા (Integrated Child Development Service) યોજના અંતર્ગત કાર્યરત આંગણવાડીના બાળકોને ધ્યાનમા રાખીને સમયાંતરે વિવિધ અભ્યાસો આ સંદર્ભે હાથ ધરવામા આવેલા છે. જેમા રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ (National Family Health Survey Program) મુખ્ય છે. જેના ચાર અભ્યાસો અત્યાર સુધીમાં પૂર્ણ કરવામાં આવ્યા છે. આ

અભ્યાસોને ધ્યાનમા રાખીને કુપોષણનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આ સંશોધન પત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : કુપોષણ, ઠીંગણાપણું, પાતળાપણું, ઓછું વજન, રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ.

પ્રસ્તાવના :

ભારતમાં સંકલિત બાળ વિકાસ સેવા (Integrated Child Development Service) યોજના અંતર્ગત કાર્યરત આંગણવાડીના બાળકોને ધ્યાનમા રાખીને સમયાંતરે વિવિધ અભ્યાસો કરવામાં આવેલા છે. જેમાં રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ દ્વારા ચાર અભ્યાસો પૂર્ણ કરવામાં આવ્યા છે. આ અભ્યાસોમાં આંગણવાડીના પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોમાં રહેલું પોષણ સ્તર માપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ જેમાં રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ-૧ (૧૯૯૨- ૯૩), રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ- ૨ (૧૯૯૮-૯૯), રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ-૩ (૨૦૦૫-૦૬) અને રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ-૪(૨૦૧૫-૧૬)નો સમાવેશ થાય છે.

અભ્યાસના હેતુઓ :

૧. પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોમાં રહેલું પોષણ સ્તરનું પ્રમાણ જાણવું.

૨. પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોમાં રહેલા કુપોષણના પ્રમાણનો(ગુજરાત અને રાજસ્થાન)નો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો.

સંશોધન પધ્ધતિ :

આ સંશોધન પત્રમા ઐતિહાસિક સંશોધન પધ્ધતિ અને સર્વેક્ષણ સંશોધન પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમા રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમના ચોથા સર્વેક્ષણ (૨૦૧૫-૧૬) ની માહિતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધન પત્રમા ગુજરાત અને રજસ્થાનની માહિતિની તુલના અને વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય :

પ્રસ્તૃત સંશોધનપત્ર માટે વિષય સંબંધિત સંદર્ભ સાહિત્ય નીચે પ્રમાણે છે.

૧. **Gagandeep Kaur and et all. (2014)** સંશોધકો દ્વારા ઉત્તરાખંડના દેહરાદૂન જિલ્લામાં અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. ઓગણીસ ગામમાંથી એક એક આંગણવાડી પસંદ કરવામાં આવી હતી. આંગણવાડીના ત્રણ થી છ વર્ષનું વય જૂથ ધરાવતા બાળકોની પસંદગી અભ્યાસ માટે કરવામાં આવી હતી. આ પ્રતિનિધ્યાત્મક સંશોધન પધ્ધતિ (Cross sectional study) પ્રકારનો અભ્યાસ હતો. કુલ બાળકોની સંખ્યા ૨૦૦ બાળકોની હતી. જેમા ૧૧૦ છોકરાઓ અને ૯૦ છોકરીઓ હતી. સંશોધકોએ પોતાના અભ્યાસમાં Height for Age (ઠીંગણાપણું- Stunted), Weight for Age(ઓછું વજન- Underweighted) અને Measurement of Under Arms Circumferences (બાવડાનો ઘેરાવો) MUAC દ્વારા બાળકોમાં રહેલા કુપોષણને માપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. કુપોષણની તીવ્રતાને માપવા માટે Z-Score પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો. સંશોધનના અંતે ૬૧.૭ ટકા બાળકો ઠીંગણા, ૪૦ ટકા ઓછું વજન ધરાવતા અને ૨૭ ટકા બાળકો બાવડાના ઘેરાવાની દ્રષ્ટિએ કુપોષિત છે તેમ જાણવા મળ્યું હતું.

૨. **G. S. Borewala and et all.(2015)** સંશોધકો દ્વારા છત્તીસગઢ રાજ્યના રાયપુર શહેરની ઝુંપડપટ્ટી વિસ્તારનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમા બાર મહિનાથી છત્રીસ મહિનાની ઉંમર ધરાવતા બાળકોનો અભ્યાસ કરવામા આવ્યો હતો. કુલ ૬૦૨ બાળકો નિદર્શ તરીકે લેવામા આવ્યા હતા. જેમા ૩૦૧ છોકરાઓ અને ૩૦૧ છોકરીઓનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો હતો. સંશોધકોએ પોતાના અભ્યાસમા માનવમિતિશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમા કુપોષણ અંતર્ગત તેઓએ ઠીંગણાપણું-Stunted, પાતળાપણું-Wasted અને ઓછા વજન- Underweighted નો અભ્યાસ કરવામા આવ્યો હતો. કુલ ૬૦૨ બાળકોમાંથી ૨૨૮(૩૭.૯ ટકા) બાળકો સામાન્ય હતા. જ્યારે ૩૭૪(૬૨.૧ ટકા) બાળકો વિવિધ પ્રકારનું કુપોષણ ધરાવતા હતા. જેમા ઠીંગણાપણું- ધરાવતા ૪૬.૮ ટકા, પાતળાપણું ધરાવતા ૧૭.૮ ટકા અને ઓછું વજન ધરાવતા ૪૫.૨ ટકા બાળકો જાણવા મળ્યા હતા.

૩. **Kaushik Bose and Gopalchandran Mandel (2010).** સંસોધકો દ્વારા પશ્ચિમ બંગાળના હુંગલિ પ્રાંતના આરામબાગ તથા બાલિ ગ્રામ પંચાયતના સંકલિત બાળ વિકાસ સેવા યોજ્નાના વીસ જેટલા કેંદ્રની પસંદગી કરવામા આવી હતી. જેમા બાળકોના કુપોષણને માપવા માટે ૧૦૧૨ બાળકોની પસંદગી કરવામા આવી હતી. બે વર્ષથી વધુ અને છ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોનો નિદર્શ લેવામા આવ્યો હતો. જેમા ૪૯૮ (૧૯.૨૧ ટકા) છોકરાઓ અને ૫૧૪ (૫૦.૭૯ ટકા) છોકરીઓ હતી. સંસોધકોએ સંસોધનમા માનવમિતિ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમા તેઓએ ઠિંગણાપણું, પાતળાપણું અને ઓછાવજનનો કુપોષણના માપ તરીકે ઉપયોગ કર્યો હતો. કુલ ૧૦૧૨ બાળકોમાથી ૨૬.૬ ટકા બાળકો ઠીંગણા, ૬૩.૩ટકા બાળકો

ઓછુવજન ધરાવતા અને ૫૦ ટકા બાળકો પાતળાપણા સ્વરૂપે કુપોષણ ધરાવતા જાણવા મળ્યા હતા.

૪. **K. Hellena and et all. (2012).** આન્ધ્રપ્રદેશના વિશાખાપટ્ટનમ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનનો અભ્યાસ કરવામા આવ્યો હતો.આંગણવાડીના છ માસથી વધારે અને બોત્તેર માસથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોમા પોષણ અંગેનો અભ્યાસ થયો હતો. કુલ ૩૬૦ બાળકોમાંથી ૧૭૭ છોકરાઓ અને ૧૮૩ છોકરીઓ હતી.અભ્યાસ દ્વારા એ બાબત જાણવા મળી હતી કે ઓછુ વજન (Underweight) ધરાવતા ૨૫.૩૦ ટકા બાળકો હતા.ઓછી ઉચાઇ ધરાવતા (Stunted) ૪૭.૨૦ ટકા બાળકો હતા. અને પાતળાપણુ ધરાવતા (Wasted) ૧૦.૩૦ ટકા બાળકો હતા.

*** બાળકોના કુપોષણ અંગે રાષ્ટ્રિય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ અંતર્ગત ગુજરાત અને રાજસ્થાન રાજ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ .**

રાષ્ટ્રિય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમ અંતર્ગત પોષણસ્તર અંગેની અંદાજીત માહિતિ આપવામાં આવે છે. જેનો ચોથો રાઉન્ડ ૨૦૧૫-૧૬માં પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે. જેને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાત અને રાજસ્થાન રાજ્યના પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોના કુપોષણ સ્તર અંગેની તુલના પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં કરવામાં આવી છે. જેને કોષ્ટક એક અને બે દ્વારા અહીંયા દર્શાવેલ છે.

કોષ્ટક નંબર એકમાં રાજસ્થાન રાજ્યના પાંચવર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકોનું પોષણ સ્તર દર્શાવેલું છે. કોષ્ટક નંબર બેમાં ગુજરાત રાજ્યના પાંચવર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકોનું પોષણ સ્તર દર્શાવેલું છે. કોષ્ટક નંબર એક અને બે મા પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોના વિવિધ વય જૂથ પાડવામા આવેલા છે અને તે પ્રમાણે તેઓનું પોષણ સ્તર –કુપોષણનું પ્રમાણ દર્શાવેલ છે. કુપોષણની માત્રાને

ઝેડ સ્કોર પધ્ધતિ દ્વારા દર્શાવેલ છે. અર્થાત કુપોષણની માત્રા અલ્પ, મધ્યમ કે તીવ્ર છે કે નહી તે જાણી શકાય છે. ઉપરાંત તે હકારાત્મક છે કે નકારાત્મક તે બાબત દ્વારા અતિપોષણ કે કુપોષણને જાણી શકાય છે.જો Z Score પધ્ધતિ મુજબ પોષણની માત્રા -1 હોય તો અલ્પ કુપોષણ, -2 હોય તો મધ્યમ કુપોષણ અને -3 હોય તો ગંભીર કુપોષણ દર્શાવે છે.તેવી જ રીતે પોષણની માત્રા Z Score પધ્ધતિ મુજબ '0' હોય તો બાળકનું પોષણસ્તર સામાન્ય આવે છે. પરંતુ પોષણની માત્રા Z Score પધ્ધતિ મુજબ +1 હોય તો વધુ વજન, +2 હોય તો અતિ વજન અને +3 હોય તો સ્થૂળતા દર્શાવે છે. અર્થાત Z Score હકારાત્મક હોય તો અતિપોષણ અને Z Score નકારાત્મક હોય તો કુપોષણ દર્શાવે છે.

***રાષ્ટ્રિય કૌટુંબિક સર્વેક્ષણ કાર્યક્રમના ચોથા તબક્કાની બે રાજ્યની કુપોષણની માહિતિની તુલના કોષ્ટક નંબર એક અને બેમા કરેલી છે.**

*Height for Age (ઠીંગણાપણું- Stunted)

કોષ્ટક નંબર એકમા રાજસ્થાન અને બેમા ગુજરાત રાજ્યના પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોનું પોષણ સ્તર દર્શાવેલ છે. ઠીંગણાપણા (ઉંમરના પ્રમાણમા ઓછી ઉંચાઇ) ની દ્રષ્ટિએ રાજસ્થાન રાજ્યમા ૧૮- ૨૩મહિનાના વય જૂથમા -3 SD મા ૨૪.૨ ટકા બાળકો અને -2 SDમા ૪૮.0 ટકા બાળકો હતા. જ્યારે ગુજરાતમા ૨૪-૩૫ મહિનાના વયજૂથમા -3 SDમા ૨૦.૪ ટકા બાળકો હતા અને -2 SDમા ૧૮- ૨૩ મહિનાના વયજૂથમા ૪૮.0 ટકા બાળકો કુપોષિત હતા.

Table No.1

Nutritional Status of Children of Rajasthan State (NFHS-4, 2015-16)

Age in Month s	Number of Children	Height – for-age			Weight-for-height			Weight – for-age		
		Percentage below -3 SD	Percentage below -2 SD	Mean ZScore (SD)	Percentage below -3 SD	Percentage below -2 SD	Mean ZScore (SD)	Percentage below -3 SD	Percentage below -2 SD	Mean ZScore (SD)
< 6	1352	11.6	22.6	-0.7	15.9	30.8	-1.0	10.8	28.0	-1.3
6-8	808	11.7	22.9	-0.8	9.1	25.3	-0.9	8.6	26.9	-1.3
9-11	685	13.6	27.0	-1.1	11.8	30.3	-1.2	13.6	34.8	-1.5
12-17	1537	16.8	37.5	-1.4	9.3	24.4	-1.0	9.3	29.7	-1.4
18-23	1499	24.2	48.0	-1.9	6.5	20.6	-1.0	12.4	37.8	-1.6
24-35	3126	18.3	41.6	-1.7	8.4	21.9	-1.1	12.8	39.4	-1.7
36-47	3261	17.9	44.6	-1.8	8.0	21.2	-1.1	14.9	39.8	-1.8
48-59	3082	17.4	41.4	-1.7	5.9	20.8	-1.1	11.1	40.5	-1.7

Rajasthan NFHS-4 (2015-16) .India .IIPS. Page 106

Table No. 2

Nutritional Status of Children of Gujarat State (NFHS-4, 2015-16)

Age in Months	Number of Children	Height – for-age			Weight-for-height			Weight – for-age		
		Percentage below -3 SD	Percentage below -2 SD	Mean ZScore (SD)	Percentage below -3 SD	Percentage below -2 SD	Mean ZScore (SD)	Percentage below -3 SD	Percentage below -2 SD	Mean ZScore (SD)
< 6	472	8.4	17.7	-0.4	20.9	42.4	-1.5	9.5	27.8	-1.4
6-8	350	6.5	15.2	-0.2	14.2	33.5	-1.3	4.9	23.5	-1.2
9-11	313	12.4	24.2	-0.7	16.8	36.8	-1.3	11.8	35.9	-1.4
12-17	635	17.6	38.0	-1.3	10.8	31.1	-1.2	12.9	35.4	-1.5
18-23	600	22.0	48.0	-1.7	7.6	20.4	-1.0	11.2	34.9	-1.6
24-35	1268	20.4	44.0	-1.7	7.8	23.9	-1.2	13.3	42.8	-1.7
36-47	1438	16.9	42.5	-1.7	7.5	25.1	-1.2	14.3	43.4	-1.8
48-59	1341	15.9	41.5	-1.7	6.7	20.9	-1.2	12.9	44.5	-1.8

Gujarat NFHS-4 (2015-16) .India .IIPS. Page 104

*Weight for height (પાતળાપણું- Wasted)

કોષ્ટક એકમા રાજસ્થાન રાજ્યમા છ મહિનાથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા વય જૂથમા કુપોષણમા પાતળાપણા (ઉંચાઇના પ્રમાણમા ઓછુ વજન) અંતર્ગત -3 SDમા ૧૫.૯ ટકા બાળકો હતા. આજ વય જૂથમા -2 SDમા ૩૦.૮ ટકા બાળકો સમાવિષ્ટ હતા. જ્યારે કોષ્ટક બેમા ગુજરાત રાજ્યમાં છ મહિનાથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા વય જૂથમા -3 SDમા ૨૦.૯ ટકા બાળકો હતા. જ્યારે -2 SDમા ૪૨.૪ ટકા બાળકો કુપોષિત હતા. અર્થાત રાજસ્થાન રાજ્ય કરતા ગુજરાત રાજ્યમા પાતળાપણાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે.

*Weight for Age (ઓછું વજન- Underweighted)

કોષ્ટક એકમા રાજસ્થાન રાજ્યમા ઓછુંવજન (ઉંમરના પ્રમાણમા ઓછું વજન) ધરાવતા બાળકોનું પ્રમાણ ૩૬-૪૮ મહિનાની ઉંમર ધરાવતા વય જૂથમા -3 SDમા ૧૪.૯ ટકા હતુ. જે પ્રમાણ કોષ્ટક બે અનુસાર ગુજરાતમા આજ વયજૂથમા ૧૪.૩ ટકા હતુ. રાજસ્થાનમા -2 SD ધરાવતા બાળકોનુ પ્રમાણ ૪૮-૫૯ના વયજૂથમા ૪૦.૫ ટકા જેટલુ હતુ. જે ગુજરાતમા આજ વયજૂથના બાળકોમા ૪૪.ટકા હતુ જે રાજસ્થાન કરતા વધારે હતુ.

ઊપસંહાર :

સમગ્ર ચર્ચાને અંતે એમ કહી શકાય કે પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતા બાળકોમા કુપોષણનુ પ્રમાણ ગુજરાત રાજ્ય કરતા રાજસ્થાન રાજ્યમા ઓછું જોવા મળે છે. જે ગુજરાત રાજ્ય માટે ચિંતાનો વિષય છે.

સંદર્ભસૂચી :

1. Gagandeep Kaur and et all.(2014)Anthropometric profile of children attending Anganwadi centers under ICDS service. Scheme in Doiwala block. Indian journal of community health vol. 26/Supp 2/Dec. 2014 page 145-151.

2. G. S. Borewala and et all.(2015) Assessment of under nutrition using composite index of Anthropometric failure among toddlers residing in urban slum of Raipur city, Chhattisgsrh, India. Journal of clinical and diagnostic research .July 2015 Vol.9 (7) page No. 04 to 06

3. . Kaushik Bose and Gopalchandran Mandel (2010). Propose new Anthropometrics indices of Children Under nutrition. Mal J Nutr. 16(1): Page 131-136.

4. K. Hellena and et all. (2012). Status of service among child beneficiaries under ICDS scheme in greater Vishakhapattanam municipal corporation ,AP. India . international journal of research medicine (2014) 3(3).page: 138-143

5.Gujarat NFHS -4 (2015-16) Ministry of Health and Family Welfare. International Institute for Population Sciences. Deonar, Mumbai 400 088. Page 104

6. Rajasthan NFHS -4 (2015-16) Ministry of Health and Family Welfare. International Institute for Population Sciences Deonar, Mumbai 400 088. Page 106.

...Published by...
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.